

รายงานผลการวิจัย

เรื่อง

เมืองไทยในความใฝ่ฝันของนักคิดอาวุโส

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม

โดย

ฉันทนา บรรพศิริโชติ

สุริชัย หวันแก้ว

เสนอ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

30 กันยายน 2540

สารบัญ

1. บทนำ : ผู้ใหญ่วิบูลย์และบริบทของนักคิดท้องถิ่น	1
2. ภูมิหลัง : ผู้นำ การเมืองท้องถิ่น และการแสวงหา	4
2.1 การเริ่มชีวิตในการพัฒนากระแสหลัก	4
2.2 การต่อสู้ในกระแสหลัก	5
2.3 ภาวะผู้นำ ความกดดันทางเศรษฐกิจ และการเมืองท้องถิ่น	9
ลำดับเหตุการณ์ชีวิตและการพัฒนาทางความคิด	11
3. ทางเลือกการพัฒนา : พึ่งตนเองและวนเกษตร	14
3.1 การถอนตัวออกจากระบบและแสวงหาทางเลือก : การวิพากษ์	14
3.2 การพึ่งตนเอง : เกษตรกรรมพื้นฐานและการจัดการ	16
3.3 วนเกษตร : รากฐานแห่งชีวิต	21
3.4 อุตสาหกรรมชุมชน	25
4. สังคมและการเรียนรู้	28
4.1 สังคมที่พึ่งปรารถนา	28
4.2 โลกานวัตกรรมกับการพัฒนาที่ขาดตอนของสังคมไทย	29
4.3 กลไกการเปลี่ยนแปลง	34
5. แบบแผนทางความคิด และการหล่อหลอมภูมิปัญญาพื้นฐาน	41
5.1 การหล่อหลอมทางความคิด	41
5.2 แบบแผนทางความคิด	44
6. ข้อสังเกตเชิงทฤษฎีสังคมวิทยาการพัฒนาเพิ่มเติมต่อกรณีศึกษาผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม	48
6.1 ทฤษฎีการพัฒนา	48
6.2 ประเด็นปัญหาการพัฒนาปัจจุบัน	48
6.3 ศักยภาพการพัฒนาของชาวบ้าน	49
6.4 บรรยากาสทางภูมิปัญญาและค่านิยมในสังคมไทย	49
6.5 ความคิดและทฤษฎีของผู้ใหญ่	50
6.6 เงื่อนไขพื้นฐานของการหล่อหลอมทางความคิด	50
6.7 ลักษณะเด่นของผู้ใหญ่อำนาจจินตนาการการพัฒนา	51
เชิงอรรถ	52-53

สารบัญ

1. บทนำ: ผู้ใหญ่วิบูลย์และบริบทของหัตถ์คิดท้องถิ่น	2
2. ภูมิหลัง: ผู้นำ, การเมืองท้องถิ่น และการแสวงหา	5
2.1. การเริ่มชีวิตในการพัฒนากระแสหลัก	5
2.2. การต่อสู้ในกระแสหลัก	6
2.3. ภาวะผู้นำ ความกดดันทางเศรษฐกิจและการเมืองท้องถิ่น	10
3. ทางเลือกการพัฒนา: พึ่งตนเองและวนเกษตร	15
3.1. การถอนตัวออกจากระบบและแสวงหาทางเลือก: การวิพากษ์	15
3.2. การพึ่งตนเอง: เกตกรรมพื้นฐานและการจัดการ	18
3.3. วนเกษตร: รากฐานแห่งชีวิต	23
3.4. อุตสาหกรรมชุมชน	26
4.. สังคมและการเรียนรู้	29
4.1. สังคมที่พึ่งปรารถนา	29
4.2. โลกาหวัดรกับพัฒนาการที่ขาดตอนของสังคมไทย	31
4.3. กลไกการเปลี่ยนแปลง	35
การฟื้นฟูวัฒนธรรม	36
สถาบันพื้นฐาน	36
การเมือง	37
การศึกษาเป็นยาหม้อใหญ่	39
5. แบบแผนทางความคิด และการหล่อหลอมภูมิปัญญาพื้นบ้าน	42
5.1. การหล่อหลอมทางความคิด	43
5.2. แบบแผนทางความคิด	46

แนวคิดและประสบการณ์ชีวิตของนักคิดอาวุโส

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม

ฉันทนา บรรพศิริโชติ

สุริชัย หวันแก้ว

1. บทนำ: ผู้ใหญ่วิบูลย์และบริบทของนักคิดท้องถิ่น

ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม เป็นชื่อที่ได้รับการกล่าวถึงในฐานะเป็น ปราชญ์ชาวบ้าน และอาจจะเป็นบุคคลแรกๆในกลุ่มปัญญาชนชาวบ้านที่เป็นต้นแบบของการเรียนรู้เกี่ยวกับการพัฒนาชนบทในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา นับเนื่องตั้งแต่เรื่องภูมิปัญญาชาวบ้านถูกยกขึ้นมาเป็นประเด็นอภิปรายอย่างกว้างขวางในแวดวงของการพัฒนาตามกระแสทางเลือกใหม่

อันที่จริงแล้วผู้ใหญ่วิบูลย์มีความเป็นเกษตรกรมากกว่าที่จะเป็นอย่างอื่น แม้ภายหลังจะมีการกล่าวกันว่าผู้ใหญ่วิบูลย์เป็นนักคิดก็อาจมีความหมายแตกต่างจากนักคิดทั่วไปที่มีหน้าที่อ่าน คิด และขีดเขียน การเป็นนักคิดของผู้ใหญ่มาจากรฐานของการเป็นนักปฏิบัติเต็มตัว หากไม่ใช่เพราะเป็นเกษตรกรเต็มขั้นและเป็นผู้ทดลองปฏิบัติด้วยตัวเองความรู้เห็นแจ้งก็คงจะไม่ชัดเจนเท่า การที่เป็นนักคิดที่มีฐานมาจากนักปฏิบัตินี้เองที่ทำให้เนื้อหาความคิดส่วนใหญ่อยู่ในเรื่องที่เป็นวิถีชีวิตของเกษตรกร นอกจากนั้นแล้วกระบวนการทางความคิดรวมทั้งการตั้งข้อสังเกตต่อความเป็นไปในสังคมสำหรับปราชญ์ชาวบ้านเช่นผู้ใหญ่วิบูลย์ก็เป็นเรื่องที่น่าสนใจเพราะเป็นกระบวนการของปฏิสัมพันธ์ระหว่างสถานการณ์แวดล้อม การคิด การปฏิบัติและการสะท้อนปัญหาจากการปฏิบัติที่เกิดขึ้นด้วยตัวเอง ดังที่เราอาจเรียกกระบวนการทางความคิดของผู้ใหญ่ว่าเป็นกระบวนการเรียนรู้ สำหรับปราชญ์ชาวบ้านกระบวนการเรียนรู้จะมีนัยสำคัญมากกว่าการสร้างจินตภาพของสังคมหรือระบบเศรษฐกิจ การเมืองโดยที่คนระดับล่างเองก็ยังไม่เข้าใจว่าตนเองจะไปเกี่ยวกับระบบอย่างไร ความคาดหวังจากการเรียนรู้เกี่ยวกับความคิดของปราชญ์ชาวบ้านเช่นผู้ใหญ่วิบูลย์จึงมีจุดเน้นอยู่ที่การเสนอทางรอดแก่เกษตรกร มากกว่าการวิเคราะห์สังคมอย่างเข้มข้น

ความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์เป็นที่กล่าวถึงในช่วงที่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติเริ่มก่อให้เกิดผลการเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตในชุมชนอย่างชัดเจนมากขึ้น ช่วงนั้นเป็นเวลาที่มีการใช้แผนฯมาแล้ว 20 ปี ความรุนแรงของกระแสการพัฒนาที่มุ่งสู่การผลิตเพื่อขายนั้นทำให้วงวิชาการส่วนหนึ่งและกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนต้องตั้งคำถามใหม่ว่า

ความหมายของการพัฒนาที่แท้จริงคืออะไร กระแสของการแสวงหาทางเลือกการพัฒนาเริ่มต้นขึ้นบ้างแล้วและในวิวาทะนั้นส่วนหนึ่งมาจากข้อวิจารณ์ว่า“การพัฒนา”ที่ดำเนินอยู่นั้นล้วนเป็นอิทธิพลจากปัจจัยภายนอกที่เป็นเพียงเปลือกนอกของสังคมอุตสาหกรรมก้าวหน้าตะวันตก ข้อวิพากษ์ดังกล่าวนำไปสู่การถกเถียงกันในหัวข้อวัฒนธรรมกับการพัฒนา กระแสของทางเลือกการพัฒนาดูเหมือนว่ามุ่งไปสู่การรู้จักตัวเองและการแสวงหารากฐานที่แท้จริงของสังคมไทย ภูมิปัญญาชาวบ้านหรือภูมิปัญญาท้องถิ่นเป็นรูปธรรมที่ถูกหยิบยกขึ้นมาเป็นสื่อเรื่องวัฒนธรรมกับการพัฒนา

ในกระบวนการเร่งรัดเข้าสู่ความเป็นสังคมสมัยใหม่และเศรษฐกิจแผนใหม่นั้น มีเกษตรกรจำนวนหนึ่งที่เข้าสู่กระแสของเศรษฐกิจการตลาดเต็มตัวและประสบปัญหาที่เข้าข่ายล้มละลายด้วยไม่สามารถปลดหนี้สินได้ ผู้ใหญ่วิบูลย์ซึ่งเป็นอดีตผู้นำเกษตรกรที่เคยตอบรับการพัฒนากระแสหลักอย่างเต็มตัวก็เป็นผู้หนึ่งที่มีประสบการณ์ที่เข้มข้นกับการเป็นเกษตรกรในระบบตลาด และได้แสวงหาทางออกให้กับตนเองโดยการเลือกปฏิเสธรูปแบบการผลิตที่ผูกติดอยู่กับตลาดดังที่ได้เคยทำมากกว่า 20 ปี การหันหลังให้กับตลาดและมุ่งสู่วิถีการผลิตพื้นฐานเพื่อการพึ่งตนเองทำให้ชื่อของผู้ใหญ่วิบูลย์ปรากฏขึ้นในฐานะเป็นตัวแทนของการต้านกระแสที่เป็นรูปธรรม ปฏิกริยาทวนกระแสของผู้ใหญ่ในเวลานั้นนอกจากจะเป็นเรื่องของสถานการณ์แล้วยังเป็นผลมาจากการคิดวิเคราะห์ และทบทวนปัญหาอย่างเข้มข้น ประสบการณ์ที่สั่งสมมาจากการเลือกทางเดินมุ่งสู่วิถีการผลิตพื้นฐานใหม่ทำให้ผู้ใหญ่ได้กลายเป็นผู้นำทางความคิดสำนักทางเลือกการพัฒนาที่ชัดเจนผู้หนึ่ง

ปัจจุบันผู้ใหญ่วิบูลย์ดำรงชีวิตอยู่ด้วยอาหารที่มีอยู่ในสวน และผลผลิตที่เหลือขาย รายได้ที่ใช้จ่ายสำหรับสิ่งจำเป็นในชีวิตมาจากการปลูกสมุนไพรรักษาและประมงปลาพื้นบ้าน ผู้ใหญ่เป็นที่รู้จักกว้างขวางมากขึ้นในนามของ “คนดีศรีสังคม” หรือ “ผู้ประสบความสำเร็จในการอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่น” และ องค์ปาฐกในโอกาสสำคัญที่ส่งเสริมความคิดแบบสามัญชน โสเกียรติยศและวุฒิบัตร์ในโอกาสที่ผู้ใหญ่ได้ช่วยส่งเสริมการเรียนรู้ให้กับสาธารณชนมีมากมายเกินกว่าความพยายามที่จะนับ

อิทธิพลทางความคิดของผู้ใหญ่แม้จะเป็นเรื่องยากที่จะประเมิน แต่สิ่งที่ประจักษ์แน่ชัดกว่าคือการได้รับเชิญให้เป็นกรรมการและที่ปรึกษาในกิจกรรมของทั้งภาครัฐบาลและองค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนเท่าไรก็ไม่สามารถจดจำได้หมด ความใกล้ชิดอาจจะอยู่ในแวดวงของการศึกษามากที่สุด เพราะเนื้อหาที่น่าสนใจเป็นเรื่อง การศึกษา วัฒนธรรม และภูมิปัญญา ถึงกระนั้นผู้ใหญ่ก็ทบทวนให้ฟังว่า กว่าจะสามารถสื่อความหมายของสิ่งที่ผู้ใหญ่พากเพียรทดลองและได้เรียนรู้ และเชื่อมต่อกันในระดับของการทำงานได้ ก็ต้องใช้เวลาอยู่นาน กว่าจะสามารถให้หน่วยงานราชการบางหน่วยตอบรับกระแสวัฒนธรรมกับการพัฒนา ที่เริ่มต้นพูดกันในการสัมมนาที่สวทศใน ปี 2525 ได้ ก็ใช้เวลาร่วม 10 ปี หน่วยงานด้านการศึกษาแม้ว่ายังพอจะปรับคลื่นเข้าหากันได้ หน่วยงานอนุรักษ์ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่ยึดส่งเสริมอำนาจชุมชนก็มีส่วนเชื่อมโยงกับผู้ใหญ่อยู่มากเช่นกัน แต่หน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับการพัฒนาเศรษฐกิจโดยตรงดูเหมือนจะยังไม่พร้อมที่จะศึกษาทางเลือกการพัฒนาโดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคที่โลกแคบลงและการค้าขายมีบทบาทมากขึ้น

ปัจจุบันผู้ใหญ่เริ่มทำงานที่ได้ใช้งบประมาณจากทางราชการเป็นครั้งแรก อาจเรียกว่าความไว้วางใจภูมิปัญญาชาวบ้านอาจจะเป็นบรรทัดฐานใหม่ก็ได้ ผู้ใหญ่กำลังมุ่งพัฒนางานทางด้านการรวบรวมและจัดระบบความรู้พฤกษศาสตร์พื้นบ้าน และการส่งเสริมการพัฒนาแบบการศึกษาชุมชน ทั้งหมดมุ่งสู่การสร้างเสริมและพัฒนาภูมิปัญญาพื้นบ้านนั่นเอง

การวิเคราะห์ปัญหาการพัฒนาและการเสนอแนวทางที่เป็นทางเลือกใหม่ของผู้ใหญ่มีพัฒนาการอย่างต่อเนื่อง ประเด็นสำคัญที่ผู้ใหญ่เสนอและมีผู้สนใจนำมารวบรวม วิเคราะห์และเผยแพร่ต่อไปคือเรื่อง การพึ่งตนเอง โดยอาศัยวิถีการผลิตแบบ วนเกษตร ผู้ใหญ่พัฒนาความคิดดังกล่าวจากการเป็นทางออกระดับปัจเจกเกษตรกร มาสู่การสร้างนัยสำคัญต่อการพัฒนาสังคมโดยรวม

บริบทของการเติบโตทางความคิดของผู้ใหญ่จึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับวิถีชีวิตของเกษตรกร แนวความคิดของผู้ใหญ่เป็นตัวอย่างของประสบการณ์นิยมที่เป็นฐานสำคัญของการเรียนรู้และการสังสมภูมิปัญญา สำหรับผู้ใหญ่เองแล้ว การเรียนรู้มีนัยสำคัญมากเสียยิ่งกว่าจินตภาพเกี่ยวกับสังคมหรือทฤษฎีสังคมที่กำหนดล่วงหน้าว่าสังคมจะเคลื่อนไปทางใด การเรียนรู้เป็นศาสตร์ของการอยู่รอด ไม่ใช่คำตอบหรือรูปแบบตายตัวอันหนึ่งอันใดที่จะชี้แนะสังคม การเน้นการเรียนรู้ทำให้เราเห็นการเปลี่ยนแปลงของความคิดโดยมีสถานการณ์เป็นตัวกำหนด เราอาจจะพบการเปลี่ยนแปลงในความคิดของผู้ใหญ่วิบูลย์เมื่อเริ่มต้นทดลองวนเกษตรกับความคิดปัจจุบันซึ่งผู้ใหญ่อยากจะเรียกว่าเป็นพัฒนาการที่นำไปสู่ความชัดเจนมากยิ่งขึ้น

กรอบของการสนทนากับผู้ใหญ่จึงถูกพาไปด้วยกระแสความสนใจของผู้ใหญ่เป็นทุน เท่าที่ผ่านมาประเด็นหลักที่ผู้ใหญ่มีความคิดอย่างสืบเนื่องคือความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาที่มาจากพื้นฐานของครัวเรือนเกษตรกร อันได้แก่ การพึ่งตนเอง และ วนเกษตร ซึ่งอันที่จริงก็มีผู้รวบรวมความคิดความเห็นของผู้ใหญ่ไว้พอสมควร การสนทนาครั้งนี้จึงการตั้งคำถามเพื่อให้เกิดความกระจำนงมากขึ้นโดยพยายามเน้นถึงเงื่อนไขที่เป็นปัจจัยก่อร่างความคิดดังกล่าว นอกจากนั้นยังให้ความสนใจพัฒนาการทางความคิดที่อาจจะหมายถึงการเปลี่ยนแปลงของจุดยืนบางประการและเหตุผลที่อธิบายพัฒนาการทางความคิดนั้น การพยายามถามในประเด็นทางสังคม การเมืองที่กว้างออกไปอาจจะไม่อยู่ในความสนใจของผู้ใหญ่ดังที่ไต้กล่าวแล้วในตอนต้นว่าฐานคิดที่สำคัญของผู้ใหญ่มากจากการปฏิบัติ หรือการมองออกไปจากประสบการณ์จริง

ผู้ใหญ่เองตระหนักถึงการถูกคาดหวังจากฐานะของการเป็นผู้นำทางความคิดที่ดี คนจำนวนมากมีความเข้าใจต่อรูปแบบการดำเนินชีวิตของผู้ใหญ่ไม่ค่อยถูกต้อง ความหมายของการพึ่งตนเองที่คนจำนวนหนึ่งเข้าใจไม่ได้อยู่ในโลกของความเป็นจริง ผู้ใหญ่กล่าวเป็นข้อสังเกตไว้ว่า “.....บางทีไปคาดหวังสิ่งที่เราไม่มี คำถามที่มาถึงเราจะต้องบริสุทธิ์มากเหลือเกิน เป็นเหมือนกับคนที่มันเกิดขึ้นมายากเหลือเกินในโลกนี้ มันไม่ถึงขนาดนั้นเรายังไม่ได้หลุดพ้น ความเป็นปุถุชนก็ยังมีอยู่อย่างเก่า บางคนเอาไปเขียนก็อาจจะดีเกินไป” การตั้งความหวังว่าผู้ใหญ่เป็นต้นฉบับของการดำรงอยู่ของอดีตในปัจจุบันเป็นเรื่องเหลวไหล เช่นเดียวกับการคาดหวังว่าผู้ใหญ่จะเป็นนักคิดมากกว่าเป็นเกษตรกรก็อาจจะไม่ถูกต้อง ประชาชนชาวบ้านคือผู้เสนอภาพความเป็นจริงบนฐานของการเรียนรู้จากการปฏิบัติเสียมากกว่า

ผู้ใหญ่ไม่ได้มองว่าตนเองสามารถเป็นตัวแทนความคิดของเกษตรกรได้ เพราะรู้ว่าคิดไม่เหมือนกับเกษตรกรสวนใหญ่ที่ยังคงมีวิถีชีวิตในกระแสรัฐกิจแบบตลาดเต็มรูป และอาจจะไม่สนใจที่จะกล่าวอ้างว่าสามารถสื่อสารกับเกษตรกรทั่วปฐพีหรือเข้าใจภาษาเดียวกัน แต่สำหรับผู้แสวงหาทางเลือกแล้วการสื่อสารทางความคิดทำได้ดีกว่ากับชาวบ้านทั่วไป ผู้ใหญ่บอกว่า “จะเรียกผมว่าเป็นเกษตรกรนักคิดก็คงได้” สถานภาพเช่นผู้ใหญ่จะเป็นจุดเชื่อมที่สำคัญและที่สะท้อนให้เห็นโลกของความเป็นจริงสองด้านอันได้แก่ จุลภาพกับมหภาพ ประเพณีกับความรู้สมัยใหม่ และ ทฤษฎีหรือความคิดกับการปฏิบัติ

2. ภูมิหลัง: ผู้นำ, การเมืองท้องถิ่น และการแสวงหา

2.1. การเริ่มชีวิตในการพัฒนากระแสหลัก

ความเป็นมาในชีวิตของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิมมาจากกล่าวได้ว่าเป็นชีวิตของผู้บุกเบิกที่ได้ผ่านการต่อสู้มาหลายรูปแบบก่อนที่จะมาถึงจุดที่มีความพึงพอใจในสถานภาพปัจจุบันโดยเฉพาะในด้านความเป็นอยู่ ผู้ใหญ่เป็นคนจังหวัดฉะเชิงเทราโดยกำเนิดเกิดในตระกูลที่อาจเรียกได้ว่าเป็นที่ยอมรับเนื่องจากมีพ่อเป็นหมอยา ปัจจุบันผู้ใหญ่อยู่ในวัยใกล้จะเกษียณ วันที่ 29 ธันวาคม ในอีกสองปีข้างหน้าก็จะมีอายุครบ 60 ปีบริบูรณ์ ในวัยนี้งานหลายอย่างที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับการพัฒนาสังคมและภูมิปัญญาท้องถิ่นเพิ่งจะเริ่มต้น ทั้งนี้เพราะผู้ใหญ่ใช้เวลากว่า 10 ปีในการพัฒนาความมั่นใจในวงเกษตรที่เป็นวิถีการผลิตพื้นฐานที่ยึดการพึ่งตนเองเป็นที่ตั้ง

เมื่อเล่าถึงชีวิตวัยเยาว์ของผู้ใหญ่ก็จะพบว่า เป็นนักสู้และนักบุกเบิกมาตั้งแต่ยังเล็ก ผู้ใหญ่เองก็เป็นแรงงานเด็กที่อพยพเข้าไปหางานทำที่กรุงเทพเมื่อเรียนจบชั้น ประถม 4 ได้ไม่นาน ผู้ใหญ่อธิบายว่าตนเองเป็นคนไม่สมบูรณ์เพราะเสียแม่มาตั้งแต่ยังเล็กและไม่สามารถเข้ากันได้ดีกับแม่เลี้ยง การดิ้นรนเพื่อให้เป็นตัวของตัวเอง การเป็นคนต่อสู้และไม่ยอมจำนน เป็นลักษณะที่สั่งสมมาตั้งแต่เล็ก ในวัยเด็กผู้ใหญ่ยังค่อยๆ ได้ซึมซับความรู้เกี่ยวกับเรื่องสมุนไพรรักษาโรคจากพ่อกว่าจะได้นำมาใช้ประโยชน์อย่างจริงจังก็เมื่อเริ่มต้นคิดเรื่องการพึ่งตนเอง นอกจากนั้นเมื่อตอนเป็นเด็กยังใกล้ชิดกับพระพุทธรูปศาสนาในฐานะที่เป็นเด็กวัดที่มีความประทับใจในความดีงามของเจ้าอาวาสขณะนั้น

ผู้ใหญ่ใช้เวลาอยู่ในกรุงเทพฯ หลายปี แสวงหาอาชีพเลี้ยงตัวเองด้วยการเป็นแรงงานไร้ฝีมือในระยะแรก ในระหว่างนั้นด้วยแรงบันดาลใจที่อยากเป็นผู้ยิ่งใหญ่ซึ่งเป็นอิทธิพลที่ได้รับจากการอ่านชีวประวัติผู้นำคนสำคัญของโลก เช่น ประธานาธิบดีลินคอล์น ทำให้ผู้ใหญ่แสวงหาหนทางเรียนหนังสือด้วยตัวเองและสอบเทียบจนได้ชั้น มัธยม 6 นิยักรักการอ่านของผู้ใหญ่เกิดขึ้นเมื่อทำงานอยู่ที่กรุงเทพนี้เอง โดยได้รับอิทธิพลมาจากเพื่อนรุ่นพี่ที่อาศัยอยู่ด้วยกันระหว่างทำงาน การอ่านหนังสือมีส่วนสำคัญต่อชีวิตวัยเริ่มต้นของผู้ใหญ่พอสมควร แม้ในระยะหลังการเรียนรู้จากการอ่านจะน้อยลงมากกว่าการเรียนรู้จากชีวิต และการแลกเปลี่ยนประสบการณ์ความคิดในวงกว้าง

การทำงานในกรุงเทพฯ ถูกค้นจังหวะด้วยการบวชเป็นพระที่บ้านเกิดเป็นเวลา 6 เดือนเมื่ออายุครบบวชและเรียนพระธรรมจนสอบได้นักธรรมตรี การกลับมาทำงานที่กรุงเทพอีกครั้งหลังจากบวชเรียนแล้วมีความตั้งใจที่จะหางานที่สบายๆ ทำ หลังจากพยายามอยู่นานผู้ใหญ่ได้มีโอกาสเข้าไปเป็นพนักงานของบริษัทต่างชาติ เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ได้เรียนรู้แง่มุมของธุรกิจ รู้จักกับการขูดรีดแรงงานและที่สำคัญคือเริ่มตระหนักถึงพลังของกลุ่มที่สามารถต่อรองกับอำนาจได้

ปี 2502 ผู้ใหญ่ติดเกณฑ์ทหาร หลังจากนั้น 2 ปีเมื่อพ้นเกณฑ์ผู้ใหญ่ไม่ได้ไปหางานทำต่อที่กรุงเทพฯ ด้วยเหตุผลที่ว่าน่าจะมีโอกาสในการทำธุรกิจของตัวเองในช่วงที่รัฐบาลพยายามส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออก เป็นเรื่องที่น่าแปลกที่แผนพัฒนาฉบับแรกของประเทศเป็นตัวนำประชาชนเช่นผู้ใหญ่ให้กลับมามองที่รากที่บ้านเกิดอีกครั้ง แม้ในขณะนั้นยังไม่เคยรู้จักแผนพัฒนาและไม่เคยได้เห็นหรือได้อ่าน แต่บรรยากาศของการค้าขายสินค้าการเกษตรมีความเปลี่ยนแปลง ในขณะที่ทำงานอยู่ในกรุงเทพฯ ผู้ใหญ่ยังได้รับข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับนโยบายในการส่งเสริมการส่งออกของสินค้าเกษตร จากเดิมที่ไม่เคยเข้าใจว่าปลูกพืชแล้วจะไปขายใครที่ไหนผู้ใหญ่ก็เริ่มมองเห็นช่องทาง สถานการณ์ในท้องถิ่นก็เป็นดังเช่นที่รัฐบาลท่านว่า เพราะมีโรงงานมันสำปะหลังเกิดขึ้น การขยายพื้นที่เพาะปลูกได้รับการส่งเสริม ผู้ใหญ่เองก็

เป็นหนึ่งในจำนวนคนที่เข้าไปบุกเบิกที่ดินเพื่อการเพาะปลูกในพื้นที่ป่า(เสื่อมโทรม) และได้สะสมที่ดินเรื่อยมา ในที่สุดเป็นเจ้าของที่ดินผืนใหญ่ จำนวน 200 ไร่ ที่เป็นฐานการผลิตเพื่อตลาดของผู้ใหญ่ในช่วง 20 ปี หลังจากกลับมาตั้งรกรากที่บ้านเกิด

อาจกล่าวได้ว่าผู้ใหญ่อยู่ในกลุ่มผู้นำการบุกเบิกที่ดินเพื่อการเพาะปลูกที่สนามชัยเขต ตำบลลาดกระทิง ที่เป็นที่อยู่ปัจจุบันนี้ ผู้ใหญ่ได้เริ่มต้นชีวิตเกษตรกรรมไปพร้อมกับความเป็นนายหน้าให้กับนายทุนเงินกู้ ขณะนั้นผู้บุกเบิกที่ดินมีปัญหาด้านเงินทุนในการปลูกลำไย เพื่อช่วยเหลือให้ชาวบ้านได้มีปัจจัยในการผลิต และขณะเดียวกันตัวเองก็ได้ประโยชน์ด้วย การเป็นนายหน้าเงินกู้จึงเป็นกิจการที่ไม่ต้องคิดอะไรมาก ในช่วงต่อมาผู้ใหญ่ยังเป็นนายหน้ารวบรวมผลผลิตลำไยขายให้กับโรงงานมันอีกด้วย ผู้ใหญ่อยอมรับว่าเป็นการหาเงิน ที่ง่าย ในช่วงแรกผู้ใหญ่เล่าว่ามีความเป็นอยู่แบบสะดวกสบาย มีเงินหมุนเข้าและออกตลอดเวลา วิถีชีวิตเป็นไปตามแต่เงินจะบันดาลได้ ผู้ใหญ่เองเคยมีรสนิยมในการมีชีวิตที่ฟุ่มเฟือย สำหรับในช่วงเวลาหนึ่งเงินก็มีส่วนทำให้สามารถสร้างหลักฐานได้ แม้ว่าในช่วงหลังอาจจะไม่ใช่คำตอบของชีวิต

เมื่อชุมชนของผู้บุกเบิกขยายตัวมากขึ้นหมู่บ้านจึงถูกตั้งขึ้นเพิ่มเติม ผู้ใหญ่ได้รับเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้าน ในปี พ.ศ. 2512 และอยู่ในตำแหน่งจนกระทั่งปี 2536 เมื่อตระหนักว่าการเป็นหรือไม่เป็นผู้หน้าที่เป็นทางการไม่มีความแตกต่าง ในทางตรงข้ามอาจจะทำงานได้สะดวกมากขึ้นเพราะไม่ต้องผูกพันกับภาระในฐานะเป็นบุคลากรของรัฐในระยะหลังการสร้างความสะดวกสบายไม่ได้ติดอยู่กับตำแหน่ง ผู้ใหญ่สร้างความเชื่อถือกลับคืนมาได้ แม้จะเริ่มจากคนภายนอกก่อน แต่ก็ช่วยให้สถานการณ์ในท้องถิ่นพัฒนาไปในทางที่ดีขึ้น

2.2. การต่อสู้ในกระแสหลัก

การประกอบอาชีพเป็นนายหน้าเริ่มสร้างความขัดแย้งในตัวเองและกับชุมชนเมื่อไม่สามารถตามเก็บดอกเบี้ยเงินกู้จากชาวบ้านได้ ในช่วงเวลานั้นการปลูกลำไยได้รับผลตอบแทนลดน้อยลงเนื่องจากผู้ปลูกไม่สามารถกำหนดราคามันได้ อันที่จริงก็เป็นเวลาไม่เกิน 10 ปีหลังจากเริ่มมีการปลูกลำไยกันอย่างกว้างขวางที่สนามชัยเขต (พ.ศ. 2513-14) ผู้ใหญ่เริ่มรู้จักตัวเองว่าไม่เหมาะกับงานแบบนี้ เพราะไม่สามารถทวงเงินกู้จากชาวบ้านได้ บางรายก็ตั้งใจผิดสัญญา บางรายไม่มีจะให้จริงๆ การทำงานนายหน้าเป็นเรื่องของการเอาเปรียบกันเป็นทอดๆไป ไม่เอาเปรียบคนในหมู่บ้านเดียวกันก็อาจจะไปเอาเปรียบคนนอก การเป็นนายหน้าจึงยุติลงและผู้ใหญ่ได้หันมาให้ความสำคัญกับการเพาะปลูกมากขึ้น ผู้ใหญ่กล่าวถึงประสบการณ์ของการเป็นนายทุนน้อยเอาไว้ด้วย

เรามาเริ่มต้นใหม่ด้วยความคิดที่ว่าเราจะเข้ามาลงทุนในพื้นที่นี้เพื่อที่จะทำอะไรต่ออะไร และคิดว่าจะมีการลงทุนเลย คิดว่าควรจะเป็นนายทุน ช่วงแรกๆก็ไม่ได้คิดอะไรเพราะว่าเรากำลังเข้ามาเพียงแค่อต้องการจะเริ่มต้นให้ตัวเองมีความมั่นคงแล้วก็ลงทุน ที่นี้ทำไปๆความจริงความคิดที่จะเอาเปรียบผู้อื่นเราก็มีไม่มากเท่าไร เพียงแต่ถ้าทำได้แล้วมันจำเป็นต้องเอาเราก็เอา ในขณะเดียวกัน คนที่มีนิสัยอย่างเราถ้าลองเอาเปรียบใครได้แล้วคนถูกเอาเปรียบเขาทนให้เราเอาเปรียบ เราก็เอาเปรียบไม่ได้ ซึ่งต่างจากคนอื่น ถ้าเอาเปรียบแล้วคนไม่พูดเขาเอากันใหญ่ แต่ที่เรากลับรู้สึกว่าการที่เราเอาเปรียบได้มักจะซ้ำๆหน้า แล้วฐานะก็ค่อนข้างยากจน คนที่ฐานะค่อนข้างดีแล้วก็ตลาดหน้อยจะไม่ยอมให้เราเอาเปรียบ แล้วดีไม่ดีเราผลอกกลับเอาเปรียบเราอีก ฉะนั้นเราถึงเห็นว่าคนที่เราเอาเปรียบเขาได้มันไม่ใช่เป็นคนซื่อ แต่เป็นคนจ่ายยอมให้เราเอาเปรียบเพื่อหวังพึ่งเรา กลายเป็นว่าเราถูกระบบซึ่งเป็นธุรกิจนี้เอาเปรียบเรา ซึ่งในขณะนั้นเราอาจจะไม่ได้ใช้คำว่าอย่างนี้ หรือบอกได้ว่าอย่างนี้เพียงแต่เราารู้สึกว่าถูกพ่อค้า ถูกคนจีน ถูกเจ๊กเอาเปรียบเรา¹

การหันมาเป็นเกษตรกรเต็มตัวทำให้ผู้ใหญ่ต้องตั้งคำถามเช่นเดียวกับเกษตรกรอื่นๆ ปัญหาหลักของเกษตรกรในเวลานั้นคือการถูกกดราคาผลผลิต ซึ่งมีผลเชื่อมโยงกับการเป็นหนี้สินและการไม่สามารถปรับปรุงการผลิตได้ในเวลาต่อมา

ในช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ. 2517-20 และหลังจากนั้นอีกระยะหนึ่ง ผู้ใหญ่เป็นผู้มีประวัติของการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องให้เกษตรกรได้รับความเป็นธรรมโดยเฉพาะในเรื่องราคาผลผลิตอันได้แก่ ข้าว และมันสำปะหลัง ก่อนหน้านั้นผู้ใหญ่มีความคิดเรื่องการรวมกลุ่มเพื่อการต่อรองมาบ้างแล้วและสนใจอ่านงานเกี่ยวกับสหกรณ์ เช่น งานของสด กรูมโรहित และในฐานะผู้นำผู้ใหญ่ได้รวบรวมชาวบ้านเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มเกษตรกรที่จดทะเบียนกับกระทรวงเกษตรฯ และดำเนินงานใช้กลุ่มเป็นเครื่องมือในการจัดการกับผลผลิต ผู้ใหญ่เล่าถึงประสบการณ์การรวมกลุ่มไว้ดังนี้

“...ผมอ่านหนังสือของ สด กรูมโรहित ก็เกิดมีพลังทางสหกรณ์แยะเหมือนกัน จริงๆแล้วผมว่าผมอ่านหนังสือสดนี่ก็เป็นอิทธิพลอันหนึ่งในเรื่องของสหกรณ์ ฉะนั้นก็เริ่มคิด แต่ทว่ามันก็ไม่สามารถจะทำให้มันเกิดอำนาจต่อรองได้ ตอนนั้นก็พยายามรณรงค์ให้เกิดมีการรวมกลุ่มกันให้ได้ เพราะเชื่อว่าการรวมกลุ่มจะทำให้เกิดอำนาจต่อรองในแง่ของการเอาของที่มีอยู่รวมกันให้ได้ หรือชะลอการขายเอาไว้ได้ ก็ปรากฏว่าก็เริ่มต้นในปี 18 ก็มีการจัดตั้งกลุ่มเกษตรกรขึ้นใหม่ๆก็รู้สึกว่ามันเป็นความหวัง แต่พอผ่านมาได้สักระยะ เราก็เริ่มคิดว่าไม่ประสบผลสำเร็จเรื่องกลุ่ม เพราะว่าสิ่งที่เราคาดหวังว่ากลุ่มที่สร้างขึ้นมามองจะสร้างอำนาจต่อรองให้ราคามันเป็นธรรม แต่คนที่เข้ามารวมกลุ่มกับเรากลับคิดว่าการรวมแล้วนี่เราจะหาเงินให้เขามากขึ้น.. กลายเป็นว่าพวกที่มารวมต้องการเงิน แต่เราต้องการรวมเพื่อเอาไปสร้างอำนาจต่อรองราคา การที่เรามีโรงโม...แล้วก็เอามันมาโม...แล้วรวมไปขายนี้ทำให้เกิดอำนาจต่อรอง ได้ราคาสูงขึ้นลดค่าใช้จ่ายในการขนส่ง แต่ชาวบ้านคิดว่าอามายขายให้เราควรได้ราคาสูง และให้เราขายหากำไรเอาเอง ในที่สุดเราก็กลายเป็นพ่อค้าไป เราก็ตัดทุน ...จากที่เราเจอปัญหาหลายอย่างก็ไม่ประสบความสำเร็จ แล้วกลุ่มนี้ก็ไม่มีความจำเป็นต้องเพราะว่ากลุ่มนั้นมันเกิดขึ้นโดยการจัดตั้ง ไม่ได้เกิดขึ้นด้วยความจำเป็นพื้นฐานของแต่ละคนแล้วต้องเข้ามารวมกัน คือเราใช้วิธีเอาคนเข้ามาจดทะเบียนฉะนั้นกลุ่มจัดตั้งมันเกิดขึ้นมาจากลักษณะนี้ทั้งหมด มันไม่ได้เกิดขึ้นมาจากปัญหาพื้นฐานที่ทุกคนได้ตระหนักถึงปัญหาแล้วเข้ามารวมกลุ่ม”²

ผู้ใหญ่ได้ค้นพบด้วยตัวเองในเวลานั้นว่า กลุ่มเกษตรกรจำนวนหนึ่งเป็นเรื่องของการจัดตั้ง มันไม่ได้สอดคล้องกับความต้องการของชาวบ้าน การจะอาศัยกลุ่มเป็นพลังหรือเป็นเครื่องมือได้ก็ต่อเมื่อสมาชิกหรือชาวบ้านมีความพร้อม และสิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้นเองเมื่อประชาชนเกิดความตระหนัก และเรียนรู้ร่วมกันถึงความจำเป็นที่จะต้องอาศัยกลุ่ม

อย่างไรก็ดีความคิดเรื่องการรวมพลังไม่ได้หยุดยั้งแค่วิธีการรวมกันขาย แต่ผู้ใหญ่ได้ก้าวเข้ามาสู่การเรียกร้องเพื่อผลักดันให้รัฐบาลแก้ปัญหา โดยการเริ่มสื่อสารกับหน่วยงานในท้องถิ่นและเคลื่อนไหวต่อไปถึงหน่วยงานในส่วนกลาง ในช่วงปี 2517-18 ความคิดเรื่องสำนักชานาชาวไรรวมทั้งการเริ่มเข้าใจปัญหาที่สืบเนื่องมาจากระบบธุรกิจเกิดขึ้นบ้างแล้วทั้งจากประสบการณ์โดยตรงและบรรยากาศทางการเมืองในเวลานั้น ผู้ใหญ่เล่าว่า

...ความรู้สึกจากเหตุการณ์ที่เข้ามาอยู่ที่นั่นกระทั่งถึงราวๆปี 17-18 มันก็เป็นการสร้าง บ่มเพาะความคิดเรื่องชาวไรชานาชาวขึ้นมาใหม่....ที่ผ่านมาระยะหนึ่งเราอยู่ได้ บางปีเราฐานะดี บางปีเรามีปัญหาบ้างนี่เป็นเพราะว่าเราเอาเปรียบพวกชาวไรชานาชาวด้วยกันได้มากบ้าง หรือน้อยบ้าง หรือว่าไม่ได้ทำนั่นเอง ความจริงเรายังไม่เคยสักครั้งเดียวที่จะเอาเปรียบคนข้างนอกได้ เอาเปรียบพ่อค้าได้ เอาเปรียบใครได้ ฉะนั้นพอช่วงในปี 16-17 เราเริ่มคิดใหม่ว่า

อย่างนี้เราอาจจะหันกลับมาณรงค์ให้พวกเรารวมตัวกันเพื่อไปต่อสู้กับพลังข้างนอก อำนาจข้างนอก ก็เริ่มมีความคิด และความคิดอันนี้ก็ป็นอิทธิพลที่สืบทอดมาจากเดิมๆที่เราอาจจะถูกสั่งสมมาจากหนังสือบางอัน

จากปี 18 เราก็เริ่มเคลื่อนไหว เริ่มมีการเรียกร้องเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมในภาคเกษตรกรรม เริ่มมีการ รวมกลุ่มเรื่อยมาจนกระทั่งกลายเป็นการเมืองในระยะเวลาหนึ่ง³

การปรับยุทธศาสตร์การต่อสู้จากการรวมกลุ่มเพื่อช่วยเหลือกันเองระหว่างเกษตรกรมาสู่การสร้างแนวร่วมเพื่อ เรียกร้องต่อผู้มีอำนาจให้ปรับนโยบายและสร้างความเป็นธรรมให้กับเกษตรกร นอกจากจะเป็นผลมาจากความไม่เข้าใจ เรื่องการรวมกลุ่มที่แท้จริงแล้ว ผู้ใหญ่วิเคราะห์ว่าโจทย์ของปัญหาไม่ได้อยู่ที่ท้องถิ่นและตัวเกษตรกร แต่อยู่ที่นโยบายรัฐ มากกว่า การเคลื่อนไหวของผู้ใหญ่และเกษตรกรในเวลานั้นจึงมุ่งสู่เป้าหมายหลักคือรัฐบาล

ยุคนั้นบรรยากาศทางการเมืองเริ่มเปิดขึ้นบ้าง ประเด็นเรื่องชาวไร่ชาวนาผสมผสานกับการเรียกร้องรัฐธรรมนูญ ของขบวนการนักศึกษาทำให้เกิดการตื่นตัวทางการเมืองทั่วไปในระดับหนึ่ง การระดมชาวนาเพื่อยื่นข้อเรียกร้องไม่ใช่ เรื่องยากเย็นมากเท่าที่คิดโดยเฉพาะในเขตภาคตะวันออกเฉียงเหนือ การเคลื่อนไหวของเกษตรกรในช่วงที่ผู้ใหญ่มีบทบาทเป็นผู้นำ อยู่ด้วยนั้นอาศัยเครือข่ายจากส่วนกลางมากเท่าที่จะทำได้โดยเฉพาะกลุ่มนักวิชาการ ซึ่งผู้ใหญ่ได้สร้างความสัมพันธ์มา ตั้งแต่ยุคของการเคลื่อนไหวแล้ว การวิเคราะห์สถานการณ์เป็นงานที่ทำอย่างสืบเนื่อง นับว่าเป็นฐานการเรียนรู้ที่สำคัญ ประการหนึ่ง

การเคลื่อนไหวเรียกร้องเรื่องราคาผลผลิตและการแก้ไขปัญหาชาวไร่ชาวนาเมื่อมาถึงจุดหนึ่งหลังจากเกิดขึ้นมาได้ 5-6ปี เป็นประสบการณ์ที่ผู้ใหญ่เข้าไปเกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมืองโดยตรง ในแง่มุมหนึ่งเป็นการต่อรองกับอำนาจรัฐ แต่ทว่าปัญหาที่ผู้ใหญ่ต่อสู้เป็นปัญหาทางโครงสร้าง การผลักดันไปสู่การเปลี่ยนแปลงมีเงื่อนไขมากมายที่ไม่ได้อยู่ใน ความควบคุมของเกษตรกรและผู้นำเกษตรกรได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเวทีการเมืองเป็นเรื่องที่ค่อนข้างซับซ้อนและข้อสรุป สุดท้ายคือชาวบ้านตามไม่ทันเกมการเมืองและมีปัญหาที่เกิดขึ้นภายในกลุ่มเกษตรกรเอง การเคลื่อนไหวไม่ได้นำไปสู่ การบรรลุเป้าหมายเชิงรูปธรรม นอกจากการเรียนรู้ที่มีค่ามากสำหรับชีวิตเกษตรกร ผู้ใหญ่สรุปบทเรียนจากการ เคลื่อนไหวทางการเมืองไว้อย่างน่าสนใจ

....เราเริ่มเห็นว่าการต่อสู้ในช่วงหลังนี้ค่อนข้างมีอำนาจมากกว่า เพราะรัฐบาลนี้มันก็ไม่ได้มีความมั่นคงอะไรซักเท่าไร ก็หวังที่จะให้ชาวนาเป็นฐานพลัง หลายอย่างเขาก็เอาใจดี แต่ในขณะที่เดียวกันรัฐบาลมันเป็นการเมืองมากกว่าเรา เรา ไม่ได้เป็นการเมือง ในขณะที่รัฐบาล ผู้นำระดับบนรับปากเรา ผู้ที่เกี่ยวข้องหรือมีที่ดินของรัฐบาลที่อยู่ข้างล่างมันไม่เอา กับเรา คนละเรื่องกันเลย ฉะนั้นปัญหามันถึงมีว่า พอเราไปเรียกร้องอะไรขึ้นมา มันก็แก้ปัญหาอะไรไม่ได้ ขึ้นอยู่กับ พอค้ำ ขึ้นอยู่กับหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้อง จนถึงจุดหนึ่งในช่วงของรัฐบาลมันแข็งขึ้น พวกเราก็เริ่มไม่เห็นประโยชน์ เท่าที่ควร ความขัดแย้งมันเกิดขึ้นภายใน มันก็เริ่มมองว่าพวกเหล่านี้เป็นแนวร่วม หันกลับมาเล่นงานเราอีก จาก ปัญหาเหล่านี้ต่างหากที่ทำให้เราเมื่อถึงจุดหนึ่งเราก็ไปไม่รอดช่วงของมันจริงๆก็ประมาณ 5-6 ปีที่เราต้องไป ต่อสู้ในการแก้ปัญหาให้กับชาวไร่ชาวนา ซึ่งจริงๆแล้ว....ก็แค่ระยะเวลาสั้นๆไม่ยาวหรอก เพียงแต่ว่าเป็นการ สะสม เป็นการหาประสบการณ์ระยะหนึ่ง 20 ปีเต็มของการทำการเกษตรของเราก็คือการสะสมประสบการณ์ในเรื่อง ของปัญหาเกษตรกรเท่านั้นเอง ทั้งหมดที่เราได้ประสบการณ์มา...ก็คือ เกษตรกรไม่มีพื้นฐานในการต่อสู้เลย แม้จะ ได้รับการศึกษาดิฉันไหนก็ตาม การต่อสู้มันอาศัยความรู้อย่างเดียวไม่ได้ แล้วคนทั้งหมดจะรู้ถึงขนาดเท่าเทียมกัน

มันเป็นไปไม่ได้ เพราะฉะนั้นมันต้องสร้างพื้นฐานให้แก่คนไม่ให้เกิดความเดือดร้อนทางเศรษฐกิจก่อน เราก็หันกลับมาเห็นว่า ตัวรากเหง้าสำคัญ...มันเกิดขึ้นจากการวางแผนการศึกษาของชาติไม่ตรง ดังนั้นในช่วง 3 ปีที่ผ่านมา [2533-34 เป็นต้นมา]เราจึงพุ่งเป้าไปที่การศึกษา...ทำยังไงจะให้เกิดการศึกษาเพื่อชุมชนที่จะวางรากฐานการศึกษาเพื่อชุมชน เพื่อให้เข้าใจต่อสภาพความเป็นอยู่ของชีวิตแล้วก็เท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงและการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ มีฐานรองรับ เพราะถ้าไม่มีฐาน ไม่มีอำนาจทางเศรษฐกิจในตัวแล้วมันไม่เป็นประชาธิปไตย.... ประชาธิปไตยมันเป็นอำนาจการตัดสินใจของประชาชน การที่จะทำให้ประชาชนมีอำนาจในการตัดสินใจได้ การศึกษาต้องให้อำนาจตรงนี้ ไม่ใช่ไปขอเขาที่อำนาจ ต้องมีเอง...คนจะมีอำนาจตัดสินใจได้ต้องมีเศรษฐกิจที่มั่นคงจากรากฐาน เพราะฉะนั้นการศึกษาก็พุ่งเป้าไปตรงนี้ นี่เป็นการสรุปทั้งหมดแล้ว⁴

ในช่วงหลังของการต่อสู้ในระดับนโยบายโดยการเคลื่อนไหวทางการเมือง ผู้ใหญ่ได้เรียนรู้เกี่ยวกับการพัฒนาที่สำคัญ และได้ตั้งข้อสังเกตการพัฒนาที่ดำเนินมาตลอดว่าล้วนแต่เป็นเรื่องทางกายภาพและการสงเคราะห์ หรืออีกนัยหนึ่งคือการจัดหาโครงสร้างพื้นฐาน ผู้ใหญ่ได้ผ่านการวิ่งเต้นเรื่องการสร้างถนนเข้าหมู่บ้านกับข้าราชการมาก่อน ได้มองเห็นโครงการของรัฐและองค์กรอื่นที่พยายามแก้ปัญหาเรื่องความขาดแคลนของชาวบ้านเป็นหลัก ซึ่งผู้ใหญ่เองได้ตระหนักถึงเนื้อหาการพัฒนาที่นอกเหนือจากการให้การสงเคราะห์ในภายหลัง

ความเข้าใจเรื่องการพัฒนาที่นอกเหนือไปจากแนวทางของการให้การสงเคราะห์เริ่มชัดเจนขึ้นเมื่อผู้ใหญ่ได้มีโอกาสสำรวจประเด็นเรื่อง “วัฒนธรรมกับการพัฒนา” ผู้ใหญ่เป็นชาวบ้านคนเดียวที่ได้รับเชิญไปร่วมงานสัมมนาขององค์กรพัฒนาเอกชนที่สวางคนิवासเมื่อปี 2524 ในเวลานั้นผู้ใหญ่เป็นที่รู้จักบ้างแล้วในฐานะนักเคลื่อนไหว การสัมมนาครั้งนั้นเปิดมิติใหม่ของความคิดเกี่ยวกับการพัฒนา

งานสัมมนาครั้งนั้นสภาคาทอลิกจัด เขาต้องการจะดูว่าการพัฒนาที่เกิดขึ้นไม่ทำให้คนเข้าใจมันเพราะขาดการสร้าง ความเข้าใจด้านวัฒนธรรม แล้วเราก็เริ่มเห็นงานสงเคราะห์ ผมเริ่มเข้าใจการพัฒนาครั้งนั้น เพราะเราเริ่มใช้ด้วยการใช้คำว่า เป็นแบบสงเคราะห์ ผมติดกับระบบราชการซึ่งเป็นระบบสงเคราะห์และผมก็เริ่มเข้าใจ ผมเริ่มคิด ความจริงเราล้มลง เรารู้เลยว่าเราอยู่ไม่ได้เพราะเราทำงานพัฒนากายใต้ระบบสงเคราะห์

ในช่วงตอนปลายของการเคลื่อนไหวเรียกร้อง ปัญหาของเกษตรกรไม่ได้รับการแก้ไข เกษตรกรสูญเสียความมั่นใจและเกิดปัญหาภายในกลุ่ม และปัญหาระหว่างผู้ใหญ่กับข้าราชการท้องถิ่น สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ผู้ใหญ่แสวงหาทางออกเพื่อที่จะเรียกความเชื่อมั่นกลับคืนมา ความเป็นนักอ่านทำให้ผู้ใหญ่ได้รู้จักกับงานเขียนของ วิชา มหาคุณ ในเรื่องกฎหมาย การจัดการฝึกอบรมเพื่อให้เกษตรกรรู้จักแง่มุมของกฎหมายจึงเกิดขึ้น โดยการระดมบุคคลากรจากหน่วยงานในท้องถิ่นและนักวิชาการจากส่วนกลาง

ครั้งนั้นเป็นครั้งแรกที่เราไม่ได้ทำงานเชิงสงเคราะห์ ที่ผ่านมาเป็นประเภทสงเคราะห์ งานที่เอาเงินไปช่วย งานกิจกรรมที่ให้ งานที่หาเงินมาทำ แต่ครั้งนั้นทำในฐานะผู้ใหญ่บ้านจริงๆ แต่ทำโดยที่ไม่มีสตางค์แล้วไปชวนชาวบ้านมาทำ โดยที่ทุกคนต้องออกสตางค์

เราเห็นว่าคนที่ถูกกดขี่ คนที่ถูกเอาเปรียบทางกฎหมาย ชาวนาถูกฟ้องยึดที่ ชาวนาที่ถูกยึดที่ดินสมัยนั้นมันเป็นแต่ ผิดพลาดทางการเงินนิดหน่อยเอง แล้วก็ถูกนายทุนเอาเปรียบ มีที่ดินอยู่แปลงหนึ่งซึ่ง[ผม]ยังทำให้เขาได้ที่ดินกลับมาจนถึงปัจจุบันนี้ เราก็จับเอาแต่กลุ่มพวกนี้มาอบรมโดยเชิญนักกฎหมายมาให้ความรู้

องค์กรพัฒนาเอกชนที่เข้าไปทำงานในพื้นที่ก็ยังใช้แนวทางของการสงเคราะห์อยู่เป็นส่วนใหญ่เช่นการฝึกอาชีพ ซึ่งต้องใช้เงิน ผู้ใหญ่กล่าวว่า “องค์กรพัฒนาเอกชน [ในช่วงเวลานั้น หรือประมาณปี 2523-24] ไม่ค่อยต่างจากราชการเท่าไร มันคือการแย่งคนที่จะเอาเงินไปช่วยเหลือในรูปโครงการต่างๆ ...ถ้าไม่มีเงินเข้าไปส่งเสริมมันก็ทำอะไรไม่ได้” ในช่วงเวลานั้นความก้าวหน้าของความคิดในการทำโครงการพัฒนาซึ่งผู้ใหญ่ได้มีส่วนช่วยเหลือองค์กรที่เข้าไปทำงานในพื้นที่นั้นก็คือการจัดระบบชุมชน โดยอาศัยแนวความคิดในการจัดการร่วมกันและใช้ตัวอย่างของนิคมคิปปุสเป็นแนวทาง การทดลองจัดระบบชุมชนใหม่ที่โครงการพัฒนาเอกชนมาเปิดชุมชนขึ้นและมีชาวบ้านเป็นสมาชิกนั้นเป็นช่วงที่ผู้ใหญ่หันมาทดลองปลูกฝ้ายร่วมกับชาวบ้านและอาศัยการจัดการร่วมกัน ความคิดเรื่องการจัดการฟาร์มร่วมกันในช่วงนั้นอาจถูกมองว่าเป็นสังคมนิยม แม้ว่าผู้ใหญ่เองไม่ได้ยืนยันเช่นนั้น อย่างไรก็ตามก็ดีสถานการณ์ราคาฝ้ายไม่อำนวยการพัฒนาในรูปแบบไม่เป็นไปตามที่คาดไว้ หมู่บ้านโดยธรรมชาติแล้วมีการแบ่งเป็นกลุ่ม ก๊กและมีการเมืองภายใน นอกจากนี้ยังเป็นช่วงที่ผู้ใหญ่เองก็เริ่มประสบปัญหาเศรษฐกิจอย่างหนักและกำลังจะเข้าสู่ช่วงการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ในชีวิต

แม้ว่าการตั้งคำถามต่อแนวทางการพัฒนาที่ผ่านมาจะเริ่มเกิดขึ้นมาโดยลำดับ แต่การทำงานของผู้ใหญ่ในยุคแรกๆ ก็ยังเป็นความพยายามที่จะแก้ไขที่ระบบโดยวิธีการต่อสู้ เรียกร้อง และปรับกระบวนการเพื่อที่จะสามารถให้เกษตรกรดำรงอยู่ได้ในระบบ หรือเป็นส่วนหนึ่งของวิถีทางเศรษฐกิจและการเมืองที่เป็นอยู่ในเวลานั้น

2.3. ภาวะผู้นำ ความกดดันทางเศรษฐกิจและการเมืองท้องถิ่น

การเป็นผู้ใหญ่บ้านหรือผู้นำที่เป็นทางการที่เริ่มต้นเมื่อปี 2512 มาจากการเป็นผู้นำตามธรรมชาติทั้งโดยบุคคลิกภาพ ประสบการณ์ และความสำนึกในการนำ ผู้ใหญ่เป็นผู้ผลักดันให้เกิดการรวมกลุ่ม และเป็นผู้ที่ผลักดันให้เกิดการสร้างถนนเข้าหมู่บ้าน สถานภาพเช่นนั้นทำให้ผู้ใหญ่ได้รับเลือกเป็นผู้ใหญ่บ้าน ความสำนึกในภาวะการเป็นผู้นำนั้นมีอิทธิพลต่อการแสดงบทบาทด้านการเคลื่อนไหว และการพัฒนาทางออกของปัญหาเกษตรกร ความสัมพันธ์กับชาวบ้านและชุมชนมีอิทธิพลต่อการกำหนดทางเลือกในชีวิตของผู้ใหญ่ในช่วงหนึ่งด้วย การเป็นผู้นำและมีบทบาทในการเคลื่อนไหวทำให้ผู้ใหญ่ยืนอยู่ในจุดที่ส่อแหลมต่อการถูกโจมตี สถานการณ์ส่อแหลมเป็นแรงกดดันที่ผลักดันให้ผู้ใหญ่พาตัวเองออกจากกระบวนเศรษฐกิจกระแสหลักในเวลานั้น แรงกดดันที่สำคัญที่กระทบต่อภาวะผู้นำ และนำไปสู่การแสวงหาแนวทางใหม่มีอยู่สองประการ คือการสูญเสียความเชื่อถือในการเมืองท้องถิ่น และแรงกดดันทางเศรษฐกิจ

ในช่วงเวลาที่ผู้ใหญ่เป็นผู้นำการเคลื่อนไหวเกษตรกรนั้น ประเทศไทยอยู่ในบรรยากาศของการต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ การเคลื่อนไหวบางครั้งถูกมองว่าเป็นการปลุกระดม กลุ่มผู้นำการเคลื่อนไหวถูกติดตามและข้าราชการท้องถิ่นมีบทบาทอย่างมากต่อการให้ข้อมูลเกี่ยวกับผู้เคลื่อนไหว บรรยาการของประชาธิปไตยรวมทั้งภาพพจน์ของผู้นำท้องถิ่นจะเป็นอย่างไรขึ้นอยู่กับทัศนะของข้าราชการฝ่ายปกครองในเวลานั้น ประสบการณ์ในการทำงานพัฒนาของผู้ใหญ่ยังชี้ให้เห็นถึงช่องว่างระหว่างข้าราชการระดับสูงที่กุมนโยบายกับข้าราชการระดับปฏิบัติ และการบิดเบือนข้อมูลเกี่ยวกับชาวบ้านโดยข้าราชการท้องถิ่น ซึ่งมีผลต่อการทำงานสร้างสรรค์ของคนในท้องถิ่น โดยเฉพาะในภาวะที่การเมืองมีความอ่อนไหวต่อปัญหาความมั่นคงอันเนื่องมาจากการแทรกแซงของลัทธิคอมมิวนิสต์

สำหรับในกรณีของผู้ใหญ่ ปัญหาที่เกี่ยวกับข้าราชการท้องถิ่นนอกจากจะเป็นปัญหาที่เหมือนกับที่อื่นแล้ว อาจจะมียุทธศาสตร์เฉพาะพิเศษที่เป็นเรื่องของความขัดแย้งระหว่างข้าราชการเองและผู้ใหญ่เข้าไปเกี่ยวข้องโดยบังเอิญ ประกอบกับ

บรรยากาศของความไม่ไว้วางใจทางการเมืองในยุคสงครามเย็นทำให้สถานภาพและบทบาทของผู้ใหญ่ถูกตั้งคำถาม ผู้ใหญ่ประเมินปัญหาความขัดแย้งกับข้าราชการท้องถิ่นในช่วงเวลานั้นไว้ว่าเป็นสถานการณ์ที่รุนแรงมาก

[ข้าราชการคนนั้น]เขาต้องการผลงาน ต้องการบทบาทเด่น ...ฝ่ายราชการปกครองตอนนั้นเขาอาจสรุปได้ว่าไม่ได้เติบโต ไม่ได้รับการสนับสนุน เพราะไม่มีเขตแทรกซึม ไม่มีอะไรต่างๆเหล่านี้หรืออย่างไรก็ไม่รู้ มันต้องมีเหตุการณ์.... มีการสร้างสถานการณ์...มันเป็นเรื่องของผลงานของข้าราชการแล้วก็โยนไปทำลายคนอื่น จริงๆแล้วอย่างตัวผมเองอาจจะมีเพียงสมัยหนึ่งที่เคยเป็นคนเคลื่อนไหวเรื่องเรียกร้อง จริงๆแล้วเราก็ไม่ได้ร้องเรียนเรื่องอะไร เราเคยเรียกร้องเพื่อให้ได้รับความเป็นธรรมในเรื่องของการเอาเปรียบเรื่องราคาผลผลิต ...ไม่เห็นมีผลเสียหายต่อการปกครองอะไรตรงไหนเลย นักปกครองน่าจะช่วยเราได้ มี[ข้าราชการ]คนหนึ่ง..ที่เห็นด้วยกับพวกเรามาก แต่เป็น[คน]ที่[หน่วยงาน]ไม่ชอบใจหาทางย้าย ถ้าดูแล้วเราเหมือนเป็นกำลังพื้นบ้านหนุน

ความชั่วร้ายที่เกิดขึ้นกับผมมันรุนแรงมาก ก็เป็นที่ระบอบราชการทั่วไป แต่ความรุนแรงไม่เท่าผม ...ทำร้ายถึงขั้นให้ "เก็บ"อันหนึ่งเราเป็นคนเคลื่อนไหวจริงในระดับจังหวัด ช่วงนั้น[เรา]แข็ง มันเป็นเรื่องแปลก ผมก็ไม่รู้ว่าเราตัดสินใจถูกอะไรหนักหนา แต่ทำไมคนมารวมตัวติด....การรวมคน 500 คนหน้าศาลากลางเพื่อจะพุกคูดกับผู้ว่าฯในเรื่องปัญหาบางอัน ทุกคนก็มาได้ไม่ยาก ทุกคนห่อข้าวมากินหน้าศาลากลาง....ครั้งนั้นไม่ได้รวมแค่ชาวนา จะเห็นว่า จะเชิงเทรารวมหมดเลย หมู อ้อย มัน รวมไปถึงของอื่น เช่น ฝ้าย ด้วย ที่เราไม่มีเราก็รวมทำให้เรามีเครือข่ายอ้อย ชลบุรี จะเชิงเทรา นี่ก็เป็นเหตุการณ์ที่ทำให้ทางจังหวัดเองก็ตกใจเหมือนกัน

การถูกข้าราชการตั้งข้อรังเกียจมีความสำคัญต่อการเป็นผู้นำและการทำงานเพื่อแก้ปัญหาเกษตรกรตั้งที่ผู้ใหญ่กล่าวเพิ่มเติมอีกครั้ง

มีผลต่อการส่งเสริมชาวบ้านมากเลย เพราะข้าราชการจะมองว่าถ้าเราไปทำในสิ่งที่ราชการไม่สนับสนุน ข้าราชการก็จะบอกว่าพวกเรากำลังไปปลุกระดมอะไรก็ไม่รู้ พื้นที่เป็นพื้นที่ที่มีคนไม่ไว้วางใจแล้วอยู่สมัยหนึ่ง พอชาวบ้านได้ยินคำว่าปลุกระดมก็กลัวแล้ว ระหว่างเรากับชาวบ้านก็ห่างกันออกไปเลย ฉะนั้นชาวบ้านเหมือนกับเรา ทำอะไรอำเภอคอยอยู่ตลอดเวลา [ระบบ]เปิดโอกาสให้[พวกเหล่านี้]พยายามทำให้เราต้องมีผลกระทบ...ผมพูดได้เต็มปากว่าตอนหลังเขาทำร้ายผมมาก

เหตุการณ์ทางการเมืองดังกล่าวมีนัยสำคัญมากขึ้นเมื่อผู้ใหญ่อยู่ในภาวะที่ต้องการความช่วยเหลือทางเศรษฐกิจ ปัญหาที่สำคัญคือการเป็นหนี้สินอันเนื่องมาจากการไม่ประสบผลสำเร็จในการปลูกพืชเชิงเดี่ยวเพราะไม่สามารถกำหนดราคาตลาดเองได้ ผู้ใหญ่พยายามกอบกู้สถานการณ์โดยการจัดอบรมกฎหมาย ดึงเอาข้าราชการฝ่ายยุติธรรม และนักวิชาการมาร่วมมือด้วย แต่ความพยายามของผู้ใหญ่ถูกข้าราชการมองว่าเป็นการดึงเอาอำนาจอื่นเข้ามา เป็นการดิ้นรนพยายามจะสร้างอำนาจ เมื่อรู้สึกว่าการรังเกียจจึงหยุดการดำเนินงาน

จุดวิกฤติที่เป็นจุดสำคัญที่นำไปสู่การหักเหของเส้นทางชีวิตอีกรูปแบบหนึ่งก็คือ การสูญเสียความเชื่อถือจากแหล่งเงินทุน และความช่วยเหลือจากเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่เคยมี เศรษฐกิจของผู้ใหญ่ในเวลานั้นไม่มีอะไรเหลืออีก ภูธรนาครพ้องและอะไรอีกหลายอย่าง จนเรากลายเป็นคนที่ไม่ได้ปกครองไม่ไว้วางใจ ทางเศรษฐกิจเราก็หมดความเชื่อถือไปแล้ว เพราะธนาคารบอกว่าเราเป็นคนที่เป็นหนี้แล้วไม่ชำระ ทวงไม่ให้แล้วยังหัวหมออีก....

สิ่งที่มาติดบตทำให้ผมต้องหยุดอะไรบางอย่างก็คือ การถูกศาลฟ้องเรื่องหนี้สิน ถ้าไม่มีเรื่องหนี้สินเรายังคงล้มไปอีกสักพักหนึ่ง เรื่องเรียกร่องจริง ๆ แล้วมาหยุดชะงักเพราะศาลฟ้อง....เราเหมือนคนสิ้นเนื้อประดาตัว คนหมดความเชื่อถือเราก็เลยต้องคิดใหม่ เพราะว่ามันเป็นความจริงอันหนึ่ง คนที่มาร่วมหัวจมท้ายกับเราเป็นเพราะนึกว่าเรามีเงินมั่งพอเราหมดสตางค์แม้คนทักทายเราก็ไม่มีแล้ว มันมีความรู้สึกใหม่ เราโดดเดี่ยวน่าดู ถูกทอดทิ้ง ความคิดที่จะพึ่งตัวเองก็เกิดตรงจุดนี้ เกิดขึ้นจากการที่เราไปยืมเงินคนแทนที่เขาจะให้ยืม เขาก็บอกว่าไม่มีทั้งๆที่ความจริงเงินนิดๆ หน่อยๆไม่มีก็หาทางช่วยกันได้ ไปเชื่อเขาก็ถือๆออกๆ หรือไม่ให้เชื่อ แล้วก็มาทวงถามในระยะเวลาที่ยังไม่ควรถาม มันเป็นเรื่องที่ทำให้เราเห็นว่าผู้คนที่หมดความเชื่อถือ มันก็เกิดทิฐิมาขึ้นมาว่า เราก็มั่ง มีดิน ต้องพึ่งตัวเองเป็นความกดดัน

กล่าวโดยสรุปสิ่งที่ถูกกระทบกระเทือนในฐานะที่ผู้ใหญ่เป็นผู้นำ และเป็นเกษตรกรเต็มขั้นก็คือ ศักดิ์ศรี ความกดดันได้สะสมทวีคูณมาถึงขั้นที่กระทบกระเทือนต่อศักดิ์ศรีของความเป็นคน เรื่องศักดิ์ศรีนี้ผู้ใหญ่เองก็เคยตั้งคำถามในการสัมภาษณ์ วัฒนธรรมกับการพัฒนา ว่า “เมื่อความเจริญเข้าไปถึง ชาวบ้านเริ่มพูดถึงการอยู่ดีกินดี ศักดิ์ศรีของมนุษย์จะต้องให้สูงขึ้น เมื่อมีการพูดถึงกันบ่อยๆขึ้น ผมเองก็ชักสับสนเหมือนกันว่าศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์นี้มีหรือเปล่า...”⁵ คำจำกัดความของศักดิ์ศรีดูเหมือนจะอยู่ในการกระทำของผู้ใหญ่ในความคิดที่ไม่ยอมจำนน และการเปลี่ยนวิธีคิดใหม่ที่ไม่จนแต้มเมื่อขาดปัจจัย ประสบการณ์ของผู้ใหญ่อาจจะสอดคล้องกับสถานการณ์ของคนจำนวนหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่า ภาวะวิกฤตินั้นเป็นทั้งข้อจำกัดและโอกาสใหม่ในเวลาเดียวกัน หากจุดวิกฤตินั้นเป็นสิ่งที่ระหนกอย่างดีแล้วก็อาจจะนำไปสู่การแสวงหา และการกลับลำได้เสมอ ประสบการณ์ของเกษตรกรจำนวนหนึ่งที่หันมาหาทางเลือกใหม่ในระยะหลังก็มาจากการมองเห็นข้อจำกัดของการพัฒนาตามกระแสหลักและมีประสบการณ์ที่ขมขื่นเช่นกัน

ลำดับเหตุการณ์ชีวิตและพัฒนาการทางความคิด

ช่วงเวลา/ปี	เหตุการณ์และพัฒนาการความคิด
29 ธันวาคม 2479	วันเกิด เกิดในตระกูลหมอยาพื้นบ้าน
อายุ 5 ปี	มารดาเสียชีวิต โตขึ้นมาไม่ได้ใกล้ชิดกับครอบครัวเท่าที่ควร อาศัยวัดและบ้านญาติเป็นครั้งคราว
อายุ 10 ปี	ครูชั้นประถมให้อ่าน อัดชีวประวัติลินคอล์น เรียนรู้เรื่องการต่อสู้และการเป็นผู้ยิ่งใหญ่ระหว่างเรียนหนังสือใกล้ชิดกับพุทธศาสนาเพราะมักอาศัยวัดอยู่
อายุ 14 ปี	หลังจากจบชั้น ป. 4.เมื่ออายุ 12 เดินทางเข้ากรุงเทพฯ อยากเรียนหนังสือและสร้างความหวัง แสวงหาความมั่งคั่ง
อายุ 14-20	ทำงานหลายประเภทในกรุงเทพฯ ส่วนใหญ่เป็นแรงงานไร้ฝีมือ เรียนหนังสือด้วยตนเอง สอบเทียบได้ชั้นม.6 สร้างสมนิสัยรักการอ่าน ได้อิทธิพลจากเพื่อนรุ่นพี่และได้อ่าน

	หนังสือประเภทปฏิวัติ อ่านชุนยัตเซ็น ประทับใจเรื่องความคิดเป็นวิทยาศาสตร์และ ปฏิเสธความมั่งคั่ง อ่านคานธี เรียนรู้เรื่องความเป็นอิสระและความเป็นตัวของตัวเอง
อายุ 20 ปี	กลับมาบวชที่บ้านเป็นเวลา 6 เดือน จบนักธรรมตรี หลังจากนั้นกลับมาทำงานใน กรุงเทพฯ ใหม่ เลือกลงงานสบาย และได้ทำงานบริษัทต่างชาติ เรียนรู้แง่มุมธุรกิจ เข้าใจ เรื่องการขูดรีดแรงงาน สำนึกถึงการรวมพลังเพื่อการต่อสู้
อายุ 20-22 ปี	เกณฑ์ทหาร ภายใต้อาณัติของรัฐบาลและรู้ถึงคุณค่าของเสรีภาพ เริ่มตั้งคำถาม เกี่ยวกับความชอบธรรมของกฎเกณฑ์และองค์กร เห็นความสำคัญของการต่อสู้
2504	รัฐบาลประกาศแผนพัฒนา ติดตามข่าวสารและมองเห็นเส้นทางและเกิดความมั่นใจที่จะ ลงทุน ตัดสินใจกลับมาเริ่มต้นเป็นพ่อค้าที่บ้าน
2505	กลับมาบ้าน ร่วมบุกเบิกชุมชนใหม่ในเขตป่าที่สนามชัยเขต เป็นพ่อค้าคนกลางและ จัดหาเงินกู้ให้ชาวบ้านทำไร่ เริ่มทบทวนเรื่องระบบที่มีการเอาเปรียบชาวนาเป็นทอดๆ รู้สึกถูกเอาเปรียบจากนายทุนและตั้งคำถามต่อการเอาเปรียบชาวนา
2510	แต่งงานกับคุณสมบุญ มีบุตรรวม 3 คน
2512	เป็นผู้ใหญ่บ้าน เป็นผู้นำกลุ่มที่เข้าไปตั้งรกรากใหม่ที่สนามชัยเขต
2514-15	หันมาเน้นการทำไร่เอง มีประสบการณ์ถูกกดราคาผลผลิต เริ่มสนใจเรื่องอำนาจต่อรอง ในลักษณะกลุ่ม อ่านงานเกี่ยวกับสหกรณ์ของ สด กุรมโรหิต
2516-17	เริ่มมีความคิดเรื่องการรวมตัวกันของเกษตรกรเพื่อต่อสู้กับพลังข้างนอก
2518	- มีการเริ่มเคลื่อนไหวเรียกร้องให้เกิดความเป็นธรรมในภาคเกษตรกรรม เริ่มมีการรวมกลุ่ม เรื่อยมาจนกระทั่งกลายเป็นพลังทางการเมืองในระยะเวลาต่อมา - เริ่มรวมกลุ่มชาวบ้านแบบจัดตั้งแต่ไม่ประสบความสำเร็จเนื่องจากมีเกษตรกรทั่วไปยังไม่ มีความเข้าใจเรื่องกลุ่ม
2519-20	การต่อสู้ของกลุ่มเกษตรกรรุนแรงขึ้น สถานการณ์ทางการเมืองของประเทศอยู่ในภาวะ กดดันด้วย เงินขบวนเรียกร้องราคาข้าวที่กรุงเทพฯ มีเครือข่ายเกษตรกรทั่วภาคตะวันออก และระดับประเทศ ประสานงานนักวิชาการบางกลุ่ม
2522-23	- มีช่วงเวลาที่ได้ร่วมมือกับนักวิชาการมหาวิทยาลัย วิเคราะห์สถานการณ์การต่อสู้ของ ชาวบ้าน ความสัมพันธ์กับวิชาการยังสับสนเนื่องต่อมาในระยะหลัง - สถานการณ์ทางการเมืองท้องถิ่นและเศรษฐกิจของครัวเรือนอยู่ในขั้นคับขันอย่าง หนัก มีปัญหาหนี้สิน พ่อค้าในเมืองและธนาคารตัดความช่วยเหลือ ข้าราชการท้องถิ่นและ

	ชาวบ้านไม่ไว้วางใจ อยู่ในภาวะถูกโดดเดี่ยว ผิดหวัง
2524	ธนาคารฟ้องเรียกหนี้สิน ปัญหาที่สะสมมาปรากฏขึ้น เริ่มคิดทบทวน หยุดการเคลื่อนไหว
2525	- ขายที่ดิน 200 ไร่เพื่อใช้หนี้ เหลือเพียง 9 ไร่ สำหรับยังชีพ ปรับวิธีการผลิตใหม่เริ่มจากการช่วยเหลือตัวเองและครอบครัวให้มีกินก่อน ยังไม่มีรูปแบบการผลิตแนวใหม่ที่ชัดเจน ต่อมาเรียนรู้เรื่องกำไรที่มาจากการลดต้นทุนการผลิต - เริ่มสนใจความหมายของวัฒนธรรมในการพัฒนา โดยได้รับอิทธิพลจากการสัมมนาวัฒนธรรมกับการพัฒนาจัดโดยสภาคาทอลิกฯ ได้แลกเปลี่ยน แสวงหาความร่วมมือและพรรคพวกจากกับองค์กรภายนอก
2526-28	- การพัฒนาที่ดิน 9 ไร่ที่เหลืออยู่ มีความชัดเจนยิ่งขึ้น มีโอกาสคิดทบทวนและวิพากษ์ระบบเศรษฐกิจแบบตลาด สัมพันธ์กับองค์กรพัฒนาเอกชนมากขึ้น มีประเด็นเรื่องสมุนไพรมีเป็นความรู้เดิมเป็นตัวเชื่อม - ช่วงปี 2526-27 เสนอเรื่องการพึ่งตนเองเป็นครั้งแรกในการสัมมนาที่นครปฐม จัดโดยกองทุนท้องถิ่นพัฒนา (LDAP) แม้ช่วงนั้นยังไม่มีข้อยุติในแนวความคิด แต่เสนอจากแง่มุมของการพึ่งตนเองที่นำไปสู่อำนาจต่อรองที่แท้จริง - 2526-27 ได้รับความมั่นใจในการวิเคราะห์ผลกระทบของเกษตรแผนใหม่จาก เดชา ศิริภัทร ในการสัมมนาที่วัดทองนพคุณในโอกาสงานศพคุณแม่อาจารย์สุลักษณ์ ศิวลักษณ์ - 2528 ไปดูงานต่างประเทศร่วมกับกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนที่ประเทศฝรั่งเศส การเรียนรู้มีผลต่อความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาในระยะต่อมา ในเรื่องการศึกษาและอุตสาหกรรมชุมชน
2529	- ปาฐกถาโกมลคีมทอง “สายพานชีวิต” วิพากษ์วิธีการผลิตที่ถูกติดอยู่กับตลาดจากประสบการณ์ชีวิต ให้ความสำคัญต่อการผลิตเพื่อยังชีพ - ทดลองเสนอแนวความคิดเรื่องการพึ่งตนเอง และสานต่อโดยชุมชนองค์กรพัฒนาสายทางเลือกการพัฒนา และวัฒนธรรมชุมชน
2532 เป็นต้นไป	- ได้รับยกย่องเป็น “คนดีศรีสังคม” และหลังจากนั้นยังได้การประกาศเกียรติคุณด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจากองค์กรต่างๆอย่างสืบเนื่อง - เสนอแนวทาง วนเกษตร ช่วยเสริมแนวความคิด พึ่งตนเองให้ชัดเจนขึ้น - ความคิดเรื่องการพึ่งตนเองชัดเจนขึ้น ไม่มีรูปแบบตายตัว ให้ความสำคัญอยู่ที่ความสามารถในการจัดการ ตระหนักถึงพัฒนาการทางความคิด ความเข้าใจใน

	ประสบการณ์ที่ผ่านมา และเริ่มเชื่อมโยงการเรียนรู้กับการศึกษา - วิถีทางของผู้ใหญ่เป็นที่สนใจ เป็นระยะที่มีความร่วมมือกับหน่วยงานราชการ วิชาการ และองค์กรพัฒนาเอกชนมากขึ้น การเรียนรู้มีปัจจัยเสริมเพิ่มขึ้นจากการแลกเปลี่ยน การถูกท้าทายทางความคิด และการเก็บเกี่ยวประสบการณ์จากการดูงาน - มีการถ่ายทอดความคิดของผู้ใหญ่โดยผู้สนใจหลายครั้ง การนำเสนอเป็นรูปของประสบการณ์ที่เป็นต้นแบบของการปรับเปลี่ยนวิถีการผลิตที่ประสบความสำเร็จในแง่ของความยั่งยืนและมั่นคงของเกษตรกรรม
2535	จัดงาน 10 ปี วนเกษตร การพัฒนาเกษตรผสมผสานที่บ้านมีความสมบูรณ์มากขึ้น ได้เสนอแนวความคิดเรื่อง วนเกษตร เป็นรูปแบบของการยังชีพและการเข้าสู่ระบบตลาดอย่างรู้เท่าทัน มีความมุ่งมั่นให้เป็นทางออกของชุมชนเพิ่มเติมจากทางออกของปัจเจก
2538	- ปาฐกถา ป่วย อังภาภรณ์ “รากฐานชีวิต” เสนอภาพต่อจากสายพานชีวิต และชีวิตเปลี่ยน มองภาพชุมชนชัดเจนมากกว่าแต่ก่อนที่เน้นทางออกของปัจเจก - ทดลองเสนอแนวทางเรื่องอุตสาหกรรมชุมชน ที่เป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ของระบบตลาดกับชุมชน พัฒนาความหมายของธุรกิจและความสามารถในการจัดการของชุมชน
2538-39	- เริ่มทำงานพัฒนาอย่างเป็นรูปธรรม โครงการมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกันระหว่าง การศึกษากับการพัฒนาภูมิปัญญาท้องถิ่น - ได้รับแต่งตั้งเป็นวุฒิสมาชิก

3. ทางเลือกการพัฒนา: ฟังตนเองและวนเกษตร

3.1. การถอนตัวออกจากระบบและแสวงหาทางเลือก: การวิพากษ์

หลังจากที่ได้ผ่านประสบการณ์ของการต่อสู้ในระบบเศรษฐกิจและการเมืองในกระแสหลักอย่างโชกโชนและจบลงด้วยที่การเป็นบุคคลเกือบล้มละลาย ในปี พ.ศ. 2525 ผู้ใหญ่ถูกบังคับขายที่ดินจำนวน 200 ไร่เศษเพื่อใช้หนี้ธนาคาร ซึ่งมีประมาณ 3 แสน บาท และเหลือที่ดิน 9 ไร่เศษไว้เพื่อดำรงชีพ หลังจากนั้นผู้ใหญ่ก็หยุดการเคลื่อนไหว และถอนตัวออกจากระบบการผลิตเพื่อขาย การเริ่มต้นใหม่ไม่ได้มีคำตอบเบ็ดเสร็จไว้ให้ ผู้ใหญ่ไม่ได้มีทางออกที่ชัดเจนสำหรับชีวิต ปัญหาที่อยู่ตรงหน้าก็คือความอยู่รอดของตนเองและครอบครัว การถอนตัวและหยุดการเคลื่อนไหวในขั้นแรกเป็นปฏิกิริยาต่อปัญหา

ในระยะแรกเป็นการคิดทบทวน และวิพากษ์วิธีการผลิตที่ผ่านมาผู้ใหญ่กล่าวไว้ในการปาฐกถาครั้งแรกในงานของมูลนิธิโกลด์คิมทอง และการให้สัมภาษณ์ในโอกาสอื่นว่า

ผมได้ทดลองมาหลายวิธีแล้ว คือการขยายพื้นที่ปลูกเดิมที่ แล้วรวมกลุ่มต่อรองและเรียกร้องให้มีการประกันราคาก็แล้ว แต่ฐานะทางเศรษฐกิจก็ไม่ได้ดีขึ้นมาเลย 20กว่าปีที่ผมทำไรมานี้ หนี้สินของผมเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ที่รวมครั้งสุดท้ายนั้นก็ประมาณ 3แสนบาท ในช่วงที่ผ่านมานั้นผมไม่ค่อยได้สนใจถึงตัวเลขของหนี้สินเท่าไรนัก ความจริงผมก็รู้ยู่่าหนี้สินมันเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ ไม่ได้ลดลงเลย แต่เราก็เพลินอยู่กับการใช้เงิน เพราะกระเป๋ามีเงินไม่ขาด เงินที่ใช่ไปก็คือหนี้สินที่เพิ่มขึ้น เพราะมันไม่ใช่เงินผม ความจริงผมไม่มีสิทธิใช้เงินนั้นเลย เพราะมันไม่ใช่เงินของผมเอง แต่ผมก็ไม่ได้คิดถึงข้อนี้ จนกระทั่งถึงวันที่ถูกเจ้าหนี้บีบบังคับเรื่องหนี้สิน ผมถูกธนาคารหลายแห่งฟ้องบังคับหนี้พร้อมๆกันเพราะขาดการส่งดอกเบี้ยให้เขาเป็นเวลานาน ไม่เพียงเท่านั้น นายทุนบางคนก็มาบังคับคืนหนี้ด้วย แล้วนายทุนนี้เขามีวิธีทวงหนี้ที่น่ากลัวกว่าธนาคารเยอะ เพราะเขาไม่กลัวการเสียคะแนนนิยมจากลูกค้าเหมือนธนาคาร ทำให้ผมต้องมาคิดและทบทวนว่าทั้งหมดผมมีหนี้สินอยู่เท่าไร หนี้สินเหล่านี้เกิดขึ้นได้อย่างไร ผมจึงได้รู้ว่าที่ผ่านมานั้นผมหลอกตัวเองตลอด....โชคดีที่ว่าผมยังมีที่ดินเหลืออยู่บ้างจึงตัดสินใจขายที่ดินเพื่อปลดปล่อยหนี้สินและตั้งใจว่าจะทำการผลิตให้น้อยลงเท่าที่พอจะมีที่ดินเหลืออยู่ ตกลงผมต้องขายที่ดินไป 200กว่าไร่ จึงปลดหนี้สินได้ และเหลือที่ดินเป็นของตัวเองอยู่เพียง 8-9 ไร่ เท่านั้น ปัจจุบันผมก็ทำกินบนที่ดินเพียง 8-9 ไร่ที่เหลืออยู่เท่านั้น ทั้งที่แต่ก่อนนี้เคยทำถึง 300-400 ไร่ในบาง ปี⁶

ในช่วงหนึ่งที่ผู้ใหญ่ผิดหวังกับชาวบ้านทั้งในกระบวนการเคลื่อนไหว และการรวมกลุ่มเพื่อแก้ปัญหา ผู้ใหญ่มีความคิดรุนแรงต่อประเด็นเรื่องการพยายามใช้กลุ่มเป็นเครื่องมือในการพัฒนา

...ชาวบ้านเรากำลังทำผิดวิธี จริงๆแล้วแต่เดิมชาวบ้านไม่จำเป็นต้องเรียกร้องให้คนมารวมกลุ่มกันต่อสู้กับคนกลุ่มไหนหรือใคร โดยความเป็นจริง ชาวบ้านต้องต่อสู้กับตัวเองมากกว่าที่จะต่อสู้กับคนอื่น ถ้าชาวบ้านไม่คิดทำผิดวิธี เชื่อได้ว่าชาวบ้านไม่อด แต่เดิมชาวบ้านเขาไม่ได้คิดทำขายหรือใคร แต่อย่างทีกล่าวแล้วตอนแรกว่าโดยรวมเราเริ่มมีอาหารไม่พอกินเริ่มอดอยากลงเพราะเราไปคิดเรื่องขาย การขายทำให้ของส่วนหนึ่งสูญหายไป วิธีการขายมีปัญหาสำคัญอันหนึ่งคือเรียกว่าถ้าเราคิดจะทำขายแล้ว มันจะต้องเกิดการลงทุน พอเกิดการลงทุนแล้วนี่ ของที่เราขายมันมีปัจจัยการผลิตอื่นๆเข้ามาเกี่ยวข้องหลายอย่าง ซึ่งในที่สุดคนที่เข้าไปคุมอำนาจเกี่ยวกับการซื้อการขาย ระบบการตลาดไม่ใช่ชาวบ้านอีก การต่อสู้ตรงนี้นั้นยากที่จะสามารถเอาชนะได้ เพราะว่ามันที่เขาคุมตัวนั้นเขาเป็นกระบวนแล้ว เขาตั้งหลักได้หมดแล้วพวกเรายังไม่รู้เรื่องนี้เลย⁷

การเคลื่อนไหวของกลุ่มเกษตรกรคงจะไม่ได้เป็นทางออกหรือช่วยเหลืออะไรชาวไร่ชาวนาได้จริงๆ กรณีการเคลื่อนไหวขอประกันราคาข้าวหรือขอให้รัฐบาลชื้อตามราคาที่รัฐบาลประกาศไว้นั้นก็เหมือนกัน คือกว่าจะได้ออกไปชื้อก็หมดฤดูที่ชาวไร่จะเก็บข้าวไว้ในยุ้งแล้ว กลายเป็นว่าการเคลื่อนไหวของเกษตรกรเป็นการผลักดันให้พ่อค้านายทุนขายข้าวได้ในราคาที่สูงขึ้น ด้วยเหตุผลนี้ผมจึงมีความรู้สึกที่เราไม่ควรจะไปดันรนในลักษณะนี้อีกต่อไป⁸

อันที่จริงแล้วการพยายามวิเคราะห์จุดจบของตนเองในเศรษฐกิจกระแสหลักไม่ได้เกิดขึ้นโดยทันที ในระหว่างที่รู้สึกสูญเสียความไว้วางใจจากชุมชน ผู้ใหญ่ได้แสวงหาเพื่อนและได้เข้าไปเกี่ยวข้องกับองค์กรภายนอกมากขึ้น “ปัญหาปีแรกเรารู้สึกว่าถูกสังคมปฏิเสธ เราหมดความเชื่อถือมาก ต้องดิ้นรนหาทางออก จนกระทั่งเราต้องทำงานหนัก ต้อง

คิดทุกอย่างมากขึ้น แต่ก็มีทางออกตรงที่เรามีโอกาสไปร่วมสัมมนา ทำให้เรานึกว่าเราไม่มีพวกในพื้นที่ เราก็มีพวกข้างนอก ความคิดไม่ยอมแพ้ ไม่ยอมจำนนก็มีอยู่บ้าง” ในโอกาสต่างๆเหล่านั้นเองผู้ใหญ่นี้ได้เริ่มวิเคราะห์และเชื่อมโยงเหตุผลที่จะอธิบายความล้มเหลวของเกษตรกร

ในการแสดงปาฐกถาครั้งแรกที่มูลนิธิโกมลคีมทอง ถือเป็นการวิพากษ์วิถีการผลิตที่เป็นเครื่องพันธนาการให้เกษตรกรปัจจุบันติดอยู่ในวังวนของหนี้สินและการผลิตเพื่อตลาด การเปลี่ยนแปลงวิถีการผลิตแผนใหม่เน้นการส่งผลผลิตไปสู่อุตสาหกรรมเกิดขึ้นโดยที่รัฐบาลไม่ได้มีการเตรียมคนให้พร้อม ชาวบ้าน “ถูกผลัก” ให้อยู่ในกระแสการผลิตและวิถีชีวิตที่เรียกว่า “สายพาน” ผู้ใหญ่อธิบายความหมายว่า “ช่วงที่ผมมาพูดที่มูลนิธิโกมลคีมมีเหตุการณ์สำคัญอยู่สองเหตุการณ์ เหตุการณ์หนึ่งที่ผมนั่งรถกลับมาจากสะพานซังฮี้ ผมเห็นรถเต็มถนนหมดเลย เป็นครั้งแรกที่ผมเห็นรถเต็มหมด ตั้งแต่สะพานจนถึงสี่แยก มีคนนั่งอยู่ด้วยกันคนหนึ่งเขาบอกว่า **เหมือนอยู่บนสายพาน ...รถไม่มีทางไป** แล้วก็อีกเหตุการณ์หนึ่งที่ทำให้ผมให้ชื่อเรื่องที่จะพูดว่า **สายพานชีวิต** ตอนที่ผมไปดูงานที่ฝรั่งเศส ช่วงปลายปี 28 ต่อ 29 พอดี งานที่ไปดูก็ประทับใจเพราะไปดูโรงงานฆ่าสัตว์ ยิ่งเน้นเรื่องสายพานชัดเจน ถ้าทุกคนถูกใส่ต้อนเข้าสายพานเมื่อไร มันไม่มีทางเลือกเลย ถ้าเป็นอาหาร ถัดจากสายพานกลับถูกเขี่ยทิ้ง.....มันทำให้เห็นว่า **เป็นอย่างนี้ชีวิต ไม่มีทางเลือกเลย ฉะนั้นถ้าจะทำงานพัฒนาที่ต้องสร้างทางเลือก ต้องสร้างสายพานเสียใหม่** ความพยายามที่จะเสนอก็ก่อเกิดขึ้น แต่เรายังไม่ชัด แต่อย่างน้อยที่สุดเราก็คิดอย่างนี้แล้ว”

สายพานชีวิตเป็นการเปรียบเทียบวิถีชีวิตของคนในกระแสการพัฒนสมัยใหม่ที่ง่ายแต่ลึกซึ้ง สะท้อนความเป็นจริงที่ทำให้ต้องหยุดคิด เพราะการมองมุมกลับทำให้พบว่าการพัฒนาตามรูปแบบที่กำลังเป็นอยู่ทำให้ทางเลือกน้อยลง เกษตรกรขาดอิสระภาพที่แท้จริง ชีวิตถูกควบคุมโดยกลไกของตลาดโดยสิ้นเชิง ครั้งหนึ่งผู้ใหญ่นี้ชี้ให้เห็นว่าคนในหมู่บ้านไม่มีเวลาที่จะปะทะสังสรรค์กันเหมือนก่อน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันไม่สามารถทำได้อย่างที่เคยเป็น เพราะแต่ละคนมีความจำเป็นทางเศรษฐกิจ บุรณาการทางสังคมก็ลดน้อยถอยลงไป

ผู้ใหญ่นี้มีความเห็นไปในทางเดียวกันกับกระแสการวิเคราะห์ที่ว่า เกษตรกรรมที่เน้นการปลูกพืชเชิงเดี่ยว บั่นทอนศักยภาพในการอยู่รอดของเกษตรกร ผลของการพัฒนาพืชเชิงเดี่ยวสวนทางกับเป้าหมายที่จะให้เกษตรกรกินดีอยู่ดีขึ้น การวิเคราะห์ปัญหาดังกล่าวสนับสนุนกระแสการวิเคราะห์ผลกระทบของการปฏิวัติเขียวในกลุ่มองค์กรพัฒนาเอกชนด้านการเกษตรในช่วงปี 2526-27 ซึ่งชี้ถึงผลที่เกิดขึ้นที่เกินกว่าปัญหาการตลาดแต่เพียงอย่างเดียว แต่เป็นเรื่องทางสิ่งแวดล้อมและพันธุกรรมด้วย ความถดถอยของผลผลิต ความอุดมสมบูรณ์ของดิน รวมทั้งความหลากหลายทางพันธุกรรมเป็นประเด็นที่เริ่มมีการตั้งข้อสังเกตกันอย่างกว้างขวาง

การปฏิรูประบบหรือการตัดความสัมพันธ์เชิงเดี่ยวที่ตลาดเป็นตัวกำหนดการผลิต อยู่บนเงื่อนไขของสถานการณ์จำเป็นและเป็นปฏิกิริยาของปัจเจก หลังจากนั้นผู้ใหญ่นี้จึงได้เรียนรู้ว่าการถอยห่างออกจากระบบการผลิตแบบที่เป็นอยู่เป็นทางออกได้ ค่อยๆเข้าใจผลที่เกิดจากการตัดความเชื่อมโยงโดยตรงกับระบบตลาด เรียนรู้ความหมายใหม่ของ “กำไร” จากชีวิตจริง และสามารถเห็นภาพกว้างได้จากการแลกเปลี่ยนกับองค์กรพัฒนาเอกชนภายนอก อ. จ. กล่าวได้ว่าความคิดของผู้ใหญ่นี้เติบโตมาพร้อมๆกับการตั้งคำถามต่อการพัฒนากระแสหลักในวงการพัฒนานอกกระบบราชการด้วย บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนในเรื่องการสร้างเสริมความคิดอิสระของชาวบ้านนั้นเป็นสิ่งที่ต้องบันทึกไว้ และควรมีการวิเคราะห์บทบาทนี้กันต่อไป

3.2. การพึ่งตนเอง: เกตกรรมพื้นฐานและการจัดการ

การพึ่งตนเองเป็นแนวความคิดในการพัฒนาที่เริ่มพูดถึงกันมากในช่วงปลายและหลังจากทศวรรษแห่งการพัฒนา (2520-30) เป็นช่วงเวลาที่น่าสนใจความจำเริญเติบโตทางเศรษฐกิจถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าแท้จริงแล้วการพัฒนาที่เน้นการเร่งรัดการเติบโตเศรษฐกิจอย่างเดียวไม่ได้เป็นคำตอบ กระแสวิพากษ์วิจารณ์ส่วนหนึ่งชี้ให้เห็นว่ากลไกทุนนิยมจะทำให้เกิดการดูหมิ่นการจากชุมชนไปสู่ศูนย์กลางอำนาจทางเศรษฐกิจ อันได้แก่ เมืองหลวงของประเทศ หรือ ประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้า ข้อวิพากษ์วิจารณ์นำไปสู่การแสวงหาทางเลือกการพัฒนาที่จะนำไปสู่เป้าหมายที่ประชาชนหรือชุมชนการดำรงอยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งพาปัจจัยภายนอกมากเกินไป วิวาทะเรื่องการพึ่งตนเองในช่วงแรกอยู่ในระดับของแนวความคิดและอุดมคติของการพัฒนาที่พึ่งปรารถนา แม้ว่าจะมีการศึกษารูปแบบการพัฒนาที่จะทำให้ชุมชนพึ่งตนเองโดยหน่วยงานของรัฐและแม้กระทั่งวิทยานิพนธ์ก็มีหลายฉบับ แนวความคิดนี้ก็ดูเหมือนจะเลื่อนลอยและไม่ค่อยมีบทบาทเชิงนโยบายและการปฏิบัติ การพึ่งตนเองถูกใช้โดยปราศจากรูปธรรมที่ชัดเจน วิถีปฏิบัติของผู้ใหญ่จึงเป็นที่น่าสนใจหยิบยกขึ้นมาเป็นตัวอย่างของการพึ่งตนเอง

ผู้ใหญ่วิบูลย์ได้อธิบายแนวทางการดำเนินชีวิตใหม่ของตนว่าเป็นการพึ่งตัวเอง ในระยะแรกก็มีความหมายอย่างง่าย ๆ และตรงไปตรงมา ก็คือการมีชีวิตที่ไม่ต้องขึ้นอยู่กับเงื่อนไขอื่น ๆ มากเกินไป ในทางปฏิบัติก็คือการลดความสัมพันธ์กับตลาดลง และเพิ่มการผลิตเพื่อการยังชีพให้มากขึ้น ในขณะที่ได้รับเชิญให้ไปพูดและแลกเปลี่ยนประสบการณ์ในการพยายามพึ่งตนเอง ผู้ใหญ่ก็ยังไม่มีข้อสรุปที่ชัดเจนให้กับตัวเอง ความชัดเจนมีเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เมื่อผู้ใหญ่สามารถสร้างความมั่นคงจากการไม่ผูกพันกับระบบตลาดได้ชัดเจน และเข้าใจความหมายที่ลึกซึ้งซึ่งจากการมีชีวิตวิถีชีวิตใหม่

ความเข้าใจเรื่องการพึ่งตนเองของผู้ใหญ่ ได้มีผู้รวบรวมไว้จากการสัมภาษณ์ครั้งต่างๆ

การพึ่งตนเองเป็นสภาวะ หมายถึงความสามารถของคนที่จะช่วยเหลือตนเองให้ได้มากที่สุด โดยไม่เป็นภาระคนอื่นมากเกินไป มีความสมดุล ความพอดีในชีวิต เป็นสภาวะทางการที่สอดคล้องกับสภาวะทางจิตที่เป็นอิสระ มีความพอใจในชีวิตที่เป็นอยู่ มีสิ่งจำเป็นอันเป็นปัจจัยสี่พอเพียง เป็นความพร้อมของชีวิตทั้งร่างกายและจิตใจ

การพึ่งตนเองเป็นการจัดชีวิตให้สัมพันธ์กับสิ่งต่างๆ อย่างเหมาะสม สัมพันธ์กับคน สังคมและธรรมชาติรอบตัวเรา

การพึ่งตนเองหมายถึงการมีสวัสดิการและความมั่นคงให้กับชีวิตของตนเองในปัจจุบันจนถึงอนาคต สวัสดิการตัวนี้พร้อมที่จะตอบสนองต่อเราทันที โดยที่เราไม่ต้องไปเรียกร้องให้ใครมาจัดสวัสดิการให้ หรือให้ใครมาช่วยเหลือ เราสามารถที่จะช่วยตัวเองหรือพึ่งพาตัวเองได้ในโอกาสนั้นๆ

การพึ่งตัวเองหมายถึงการเตรียมตัวให้พร้อม เราไม่ได้ปฏิเสธเทคโนโลยีสมัยใหม่ ถ้าหากสิ่งนี้สนับสนุนให้เรามีเวลามากพอที่จะไปเสริมสร้างสิ่งที่เราทำด้วยความยากลำบากให้มันง่ายขึ้น ฉะนั้นเราจะใช้เทคโนโลยีเพื่อสร้างสิ่งที่เอื้อต่อการพึ่งตนเองแล้วก็เป็นเรื่องที่ถูกต้อง แต่ถ้าเราใช้เทคโนโลยีเพื่ออำนวยความสะดวกจนทำให้เราพึ่งตนเองไม่ได้ ก็ไม่น่าจะถูกต้อง⁹

เรื่องราวที่เป็นเกร็ดของชีวิตผู้ใหญ่ที่มีการขยายความกันต่อไปก็คือประสบการณ์ของการปลูกผักไว้กินและเมื่อเหลือจึงขาย นำไปสู่การเรียนรู้เรื่องความหมายใหม่ของ กำไร ที่เป็นกำไรที่แท้จริง ไม่ใช่เงินที่หมุนเวียนเข้ามาแล้วก็หมุนออกไปอีกครั้ง ผู้ใหญ่ย้ำประสบการณ์ที่สำคัญนั้นอีกครั้ง

ช่วงแรกๆที่ต้องมาปลูกผัก ช่วงเริ่มต้นใหม่ๆ จะปลูกผักรอบๆบ้านมาก ในช่วงปลูกผักทำให้ได้อะไรหลายอย่าง อันดับแรกจากการปลูกผักบุ้งเล็กน้อยสมัยเริ่มต้นทีเดียว ทำให้เริ่มคิดได้ว่าเราปลูกอะไรกินแล้ว ถ้ากินไม่หมดแล้วเอาไปขาย มันคือกำไร ตอนนั้นทำให้ผมคิดได้จริงๆว่าปลูกผักบุ้ง 2-3 ตารางวา กินไม่หมดยังเอาไปขายได้อีก 30 กว่าบาท ผมว่านั่นคือกำไร ฉะนั้นในช่วงนั้นผมจึงได้เสนอว่า ถ้าเราลดรายจ่ายก็จะมีรายได้เพิ่มขึ้นเท่านั้น ฉะนั้นเราจึงเริ่มจากการลดรายจ่าย การปลูกของกิน ทำงานหนักช่วงระยะหนึ่ง มันทำให้เราคิดถึงสิ่งที่เราไม่เคยคิดมาก่อน อีกอย่างหนึ่งคือ วัย วัยที่มันล่วงเลยไป คิดถึงอายุตัวเองว่ามันมากขึ้น คิดถึงบั้นปลายต่อเนื่องจากเราจะทำงานหนักอย่างนี้ต่อไปได้ถึงแค่ไหน ประเด็นตรงนี้เป็นประเด็นที่สำคัญมากเพราะทำให้เราเริ่มคิดวางแผน ผมว่างานทั่วไปตอนนี้มีปัญหาเรื่องวางแผนไม่เป็น ไม่รู้จะวางแผนอะไรให้กับตัวเอง ตอนนั้นผมเริ่มคิดว่าเราจะทำอะไรถ้าเราทำกินไม่ไหว เราเริ่มคิดว่าต้องปลูกต้นไม้ เราเริ่มมีความคิดว่าปลูกต้นไม้ที่เป็นผลไม้อย่างเดียวน่าจะไม่พอ ต้องปลูกไม้ที่ใช้น้ำน้อยด้วย ปลูกแค่นั้นยังไม่พอต้องปลูกอะไรอีกถ้ายังมีที่ว่าง ต้องปลูกอะไรที่เป็นยารักษาโรคอีก คิดต้องปลูกหมดเลยเพื่อให้มันได้ผลเต็มและได้ต่อเนื่อง คิดตั้งแต่ตอนนั้นถึงแก่เกล้าเลย นั่นเป็นสิ่งที่ไม่เคยเกิดขึ้นในเกษตรกร เดียวนี้ผมพยายามจะทำตรงนั้นให้เกิดขึ้นกับคน แต่ยังทำไม่ได้ ผมจำไม่ได้แล้วว่าอะไรเป็นตัวกระตุ้นให้คิด แต่เรารู้ว่าเราทำงานหนักแล้ว เราคิดว่าเราหนักขนาดนี้เราจะทำตลอดไหวได้อย่างไร ถ้าเราไม่คิดตรงนี้ให้ดีๆ

ผู้ใหญ่ไม่ได้คิดว่าวิถีทางใหม่เป็นเรื่องซับซ้อนอะไรนัก ในช่วงแรกการหันมาพึ่งตนเองโดยการผลิตเพื่อยังชีพเป็นการหันเหจากการแก้ปัญหาของชาวนาโดยวิธีการเรียกร้อง ซึ่งที่ผ่านมาในประสบการณ์ของผู้ใหญ่มั่นใจไม่ได้ผล “เราคิดอย่างนี้ว่าเราเรียกร้องไม่ได้ผล ถ้าเราพึ่งตัวเองได้ เราจะต้องรอดได้ ถ้าชาวนาปลูกข้าวไม่ขาย เราเดือดร้อนที่ไหน มันก็คิดง่ายๆแค่นี้ไม่มีอะไรยาก แต่การขู่อะไรเรื่องการพึ่งตัวเอง ก็เป็นประเด็นของความเป็นธรรม ถ้า[ราคา]เป็นธรรมก็ขาย ถ้าชาวนาไม่ขายข้าวไม่เดือดร้อน ความจริงคนที่เดือดร้อนคือ โรงสี หรือพ่อค้า” การพึ่งตนเองสำหรับผู้ใหญ่พัฒนามาจากการต้องการสร้างอำนาจต่อรองที่แท้จริง

ผู้ใหญ่เองไม่ได้กำหนดว่าการพึ่งตนเองนั้นมีรูปแบบอย่างไร และมีบางครั้งที่ผู้ใหญ่เองก็ไม่สรุปง่ายๆว่ารูปแบบของตนจะมีคนอื่นทำตามอย่างได้ ที่สำคัญคือจุดที่เกษตรกรจะต้องกำหนดเองว่าความพอดีของตนเองอยู่ที่ไหน ความคิดของผู้ใหญ่ในเรื่องการพึ่งตนเองจึงไม่ได้มีกรอบตายตัว และเมื่อติดตามความคิดไปเรื่อยๆก็จะพบว่า การพึ่งตนเองไม่ได้จำกัดอยู่แค่เศรษฐกิจเพื่อการยังชีพเท่านั้น อาจจะหมายถึงการพัฒนาทางวัตถุที่สูงขึ้นได้ หัวใจสำคัญอยู่ที่เกษตรกรรมพื้นฐานและการจัดการ

เกษตรกรรมพื้นฐานเป็นหัวใจสำคัญของการยังชีพ เกษตรกรต้องมีหลักประกันขั้นต้นก่อน คืออาหาร และถ้าเป็นไปได้คือยารักษาโรค ถ้าเกษตรกรสามารถทำให้เกิดความมั่นคงในอาหารได้และไม่ต้องกลัวอดก็อาจจะสามารถพัฒนาเรื่องอื่นๆต่อไปแม้แต่การเข้าไปสัมพันธ์กับตลาด อย่างไรก็ตามก็เกษตรกรอาจจะมีความเข้าใจของการพัฒนารูปแบบการผลิตที่แตกต่างกัน การที่จะปรับให้เงื่อนไขไปสู่การพึ่งตนเองได้ขึ้นอยู่กับความสามารถในการจัดการซึ่งมีองค์ประกอบที่สำคัญคือ **ความรู้และข้อมูล** ความรู้ที่มีรากฐานทางวัฒนธรรมอันจะนำไปให้เกษตรกรสามารถเดินทางผ่านกาลเวลา และปรับตัวให้อยู่ในโลกของวัฒนธรรมร่วมสมัยได้

ผมให้ความสำคัญกับการพึ่งตัวเองสูง แล้วก็มองเรื่องการพึ่งตัวเองอยู่ที่การจัดการ คิดว่าถ้าเราทำให้คนจัดการปัญหาต่างๆที่มันเกิดขึ้นได้ เราก็พึ่งตัวเองได้.....เราไปจำกัดคนไม่ได้ เราต้องยอมรับเรื่องความหลากหลาย แต่

ทว่าคนถ้าจัดการปัญหาต่างๆได้ เขาก็เริ่มเรียนรู้อะไรได้กว้างกว่า เขาก็จะรู้จักคำว่าพอ พอดีถ้าคนจัดการไม่เป็นมันจะพูดคำว่าพอไม่ได้แน่ จะรู้สึกถูกกีดกันถูกจำกัดไปหมด แต่ถ้าคนเริ่มจัดการอะไรเป็นมากขึ้น ก็จะเริ่มรู้จักคำว่าพอ เพราะว่าบางทีคนที่คิดว่ายอมไม่ได้จะต้องเอาตลอดเวลา เป็นเพราะไม่มีความมั่นใจใจตัวเอง แต่ถ้าคนจัดการได้จัดการเป็น มันจะเริ่มมีความเชื่อมั่นตนเองมากขึ้น เชื่อมันสามารถจัดการกับปัญหาได้ คำว่า “พอ” จะเกิดง่ายกว่า ดูจะเป็นเรื่องของจิตวิทยานิดหน่อย

[การพึ่งตนเอง] เป็นไปได้ทุกรูปแบบ มันอยู่ที่การจัดการตอนนี้ผมค่อนข้างจะเข้าใจเรื่องการจัดการพอสมควร เพราะมีคนหลายคนมาถามเรื่องการพึ่งตัวเองของผม ก็จะถามเรื่องเอาข้าวที่ไหนกิน ผมเองไม่ต้องทำนา เราก็มียาวกินโดยไม่มีโอกาสขาด ข้าวไม่ขาดและเราก็จะไม่จำเป็นต้องปลูกข้าว หรือเราต้องการของใช้อีกหลายอย่างโดยที่เราไม่จำเป็นต้องปลูก ฉะนั้นคำว่าพึ่งตนเองมันคงไม่ได้หมายความว่าต้องทำเองทุกอย่าง แต่เราจัดการสิ่งที่จำเป็นเหล่านี้ได้ด้วยวิธีใด เรามีอะไรอยู่อย่างหนึ่งจะเปลี่ยนให้เป็นอีกอย่างหนึ่งได้อย่างไร วิธีแลกเปลี่ยน วิธีแปรรูป วิธีการจัดการเป็นเรื่องสำคัญ แล้วประเด็นการจัดการก็อยู่ที่เรามีข้อมูลกว้างๆ ต้นไม้ต้นหนึ่งเป็นอะไรได้หลายอย่างถ้าเรามีข้อมูลเกี่ยวกับต้นไม้ต้นนั้น ถ้าเรามีข้อมูลมากเราก็ตัดสินใจเลือกได้ถูกต้องมากกว่า เพราะเราสามารถรู้ความต้องการของใคร เรื่องอะไร มีความต้องการมากหรือน้อย การทำธุรกิจนั้นมันจะต้องตัดสินใจว่าจะทำธุรกิจเรื่องไหน นั่นคือวิธีการจัดการนั่นเอง ถ้าเรามีต้นไม้ต้นหนึ่ง แล้วผมตัดสินใจได้ว่าจะเลือกกิ่งเล็กๆมาทำไม้ประดับขาย จะได้มากกว่าเอาไปทำเป็นวัตถุดิบอื่นขาย ขายไม้ไปเพียงต้นหนึ่งก็สามารถซื้อข้าวได้หลายถัง ดีกว่าไปนั่งทำนาตั้งหลายตารางวา กว่าจะได้ข้าวหนึ่งถัง

สังคมปัจจุบันนี้เป็นสังคมที่ใช้เงินเป็นตัวกลางในการแลกเปลี่ยน เราต้องมาทำความเข้าใจตรงนี้ให้ได้ เราไม่จำเป็นต้องไปคิดถึงเรื่องการพึ่งตัวเองแบบเดิมที่ทุกคนยังติดอยู่กับธรรมชาติ เพราะเราไม่มีโอกาสที่จะฟื้นฟูธรรมชาติได้มากขนาดนั้น แล้วเรายังไม่สามารถสร้างทรัพย์สินรวมที่เป็นธรรมชาติได้มากขนาดนั้นด้วย เพราะธรรมชาติมันไม่มีของใครเป็นของทุกคน แต่ตอนนี้ปลูกอะไรขึ้นมานั้นก็เป็นของส่วนบุคคล แล้วกลุ่มคนที่มีปัญหาคือกลุ่มคนที่ไม่มีที่ดินจำกัดทั้งนั้น แล้วก็เริ่มมีปัญหาไม่มีกินด้วย ฉะนั้นเราต้องเร่งทำให้เขาเข้าใจและจัดการตรงนี้ได้ เพราะมันจะทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่เป็นธรรมมากกว่า และถ้าเขาแลกเปลี่ยนได้อย่างเป็นธรรมเขาก็จะได้มากขึ้น พอกิน

ฉะนั้นการพึ่งตนเองกับการศึกษาหนักนั้นไม่แพ้ การศึกษาเรียนรู้เป็นเรื่องสำคัญของการพึ่งตัวเอง เป็นเรื่องเดียวกัน ที่ผมสนใจวัฒนธรรมก็ด้วยสาเหตุที่ว่าวัฒนธรรมนั้นสอนให้พึ่งตัวเองได้ บนวิถีของวัฒนธรรมนั้นสอนให้คนรู้จักจัดการทรัพยากร แล้วก็เพื่อให้คนพึ่งตัวเองได้

ฐานทางวัฒนธรรมที่สำคัญคือภูมิปัญญาพื้นบ้าน ซึ่งควรที่จะต้องนำมาคิดใหม่ในบริบทใหม่ ผู้ใหญ่ยกตัวอย่างของความสามารถในการจัดการผลผลิตข้าวของคนไทยได้อย่างดี ชาวบ้านแต่เดิมไม่ได้ขายข้าวไปหมดแล้วก็เอาชีวิตไปติดอยู่กับการขึ้นลงของราคาข้าว ผู้ใหญ่เทียบเคียงความสามารถของชาวนายุโรปในการจัดการกับของชาวนาไทยก็พบว่าไม่ได้มีความแตกต่างกัน “...อะไรก็ตามที่ปลูกแต่เพียงบางครั้งบางครั้งแล้วต้องกินทั้งปี มันต้องแปรรูปหมดเลย พวกองุ่นต้องตัดต้นทิ้งช่วงฤดูหนาวแล้วเอาองุ่นมาทำเหล้า ทำไวน์ เก็บไว้กินทั้งปี ของเราที่นั่นจะมีเพียงข้าวที่ต้องกินทั้งปีแต่ปลูกได้บางฤดู เราจึงเห็นประเพณี 12 เดือน เกี่ยวกับข้าว ตั้งแต่เรื่องกระยาสารท พอปลายปีข้าวเก่าหมื่นสาบเอามาทำข้าวตอกได้ แล้วก็แปรรูปเป็นขนมกระยาสารท ผูกโยงกับเรื่องเปรตเข้าไปเลย แล้วช่วงนี้ก็มีถั่วลิสงหาเก็บได้ มีงาเป็นเมล็ด ก็เลยใส่

งาใส่ถั่วลงไปหมด ถึงเดือน 11 ข้าวเริ่มเป็นน้ำนม ก็มีข้าวยาคุ มีกระยาทิพย์ เอาน้ำนมข้าวมากวนก็กินได้ พอสิ้นเดือน 11 เริ่มมีข้าวเฝ้า พอถึงเดือนอ้าย เดือนยี่ เดือนสาม เริ่มเผาข้าวหลาม บุญข้าวจี เรื่อยไปจนถึงเดือน 4 เดือน 5 ทำข้าวเหนียวแดง ทำกละแหม เรื่อยไปอีกจนถึงทำข้าวปุ้น ทำลอดช่องอะไรอย่างนี้ นั่นคือการแปรรูปตามประเพณี ประเพณีแปรรูปข้าวมันเกิดขึ้น เพราะเรามีข้าวอย่างเดียว แล้วเวลาข้าวไม่พอกินเราก็จัดการได้ เวลากินข้าวไม่หมดเราก็จัดการได้ เรามีขบวนการแปรรูปมากเหมือนฝรั่ง ดูแล้วก็ไม่ต่างจากฝรั่งเท่าไร.... การเอาทรัพยากรที่มีอยู่มาจัดการ นั่นคือหลักการพึ่งตนเอง ประเพณีนั้นสอนให้คนพึ่งตนเองได้ในเรื่องการจัดการ”

การพยายามที่จะตีความหมายประเพณีหรือการให้ความหมายใหม่ของประเพณีในสังคมยุคใหม่นั้นยังเป็นประเด็นที่วงวิชาการเองก็ยังขาดความชัดเจน แม้ว่าจะมีการศึกษาถึงการปรับตัวของวัฒนธรรมและความรู้พื้นบ้านอยู่บ้างแต่ก็ยังไม่มียุทธศาสตร์ที่จะสร้างอิทธิพลต่อทิศทางการพัฒนาโดยรวมได้ ผู้ใหญ่วิบูลย์แม้จะมีความชัดเจนเรื่องหน้าที่ประโยชน์ของประเพณีและวัฒนธรรม แต่ก็ยังเห็นจุดอ่อนในตัวเกษตรกรที่แม้จะเป็นฐานของวัฒนธรรมเองก็ยังขาดการเรียนรู้เกี่ยวกับเรื่องของตัวเอง ความขัดแย้งในตัวเองของสังคมเกษตรกรรมยังเป็นคำถามที่ยังต้องตอบ ทำไมชาวบ้านหรือชาวนาจึง “ละทิ้ง” ประเพณีที่ว่าดีนั้นเสีย ในประเด็นนี้ผู้ใหญ่วิบูลย์สะท้อนว่าไม่ควรโทษชาวบ้าน การศึกษาต่างหากที่เป็นเหตุ

หากติดตามการวิเคราะห์ของผู้ใหญ่ต่อไปก็จะพบว่าการถ่ายทอดความรู้พื้นบ้านได้ขาดตอน และการศึกษาแผนใหม่ไม่ได้เอื้อให้คนเรียนรู้แม้แต่เรื่องในท้องถิ่นของตนเอง และสถาบันประเพณีมีความอ่อนแอ ครอบครัวไม่ได้สอนลูกอย่างที่เราจะสอน วัดก็ตกอยู่ในกระแสบริโภคนิยมไม่แพ้กัน

ผู้ใหญ่ตั้งข้อสังเกตเพิ่มเติมเรื่องการบริหารจัดการในสังคมเกษตรยุคหลัง ๆ ว่าเคยมีความคิดที่จะให้เกษตรกรเพิ่มความสามารถในการเพาะปลูกพืชอื่น ๆ นอกเหนือจากพืชตามประเพณี แต่เพราะนโยบายมุ่งเน้นให้การเกษตรเป็นเรื่องของการขาย ทำให้เป้าหมายที่ควรจะเป็นเปลี่ยนแปลงไป ผู้ใหญ่กล่าวถึงการส่งเสริมให้ปลูกพืชในที่ดอนว่าเป็นการพยายามจัดการให้ชาวนาซึ่งเคยปลูกแต่ข้าวอย่างเดียวมีทางเลือกมากขึ้น เป็นการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ที่ว่างเปล่า และได้อ้างถึงหม่อมเจ้าประสิทธิพรที่เป็นผู้บุกเบิกและพัฒนาเรื่อง “เกษตรกรรมบนที่ดอน” ที่เห็นว่าการเป็นชาวนาไม่ได้หมายความว่าต้องปลูกข้าวอย่างเดียว แต่ผู้ใหญ่ก็มีข้อสังเกตต่อไปว่า “แต่ทว่าผล[การส่งเสริมพืชไร่]มันไม่ใช่อย่างนั้น มันมีนโยบายที่ตามมาในช่วงหลังที่ส่งเสริมให้คนปลูกพืชเพื่อขายให้กับโรงงานอุตสาหกรรมโดยเฉพาะ เช่น มันสำปะหลัง พอเกิดอย่างนี้ขึ้นมา ชาวนาไม่รู้จักรับการผลิด ไม่เรียนรู้เกี่ยวกับการจัดการ มันไม่มีประเพณีใดประเพณีหนึ่งสอนให้คนเหล่านี้รู้จักการจัดการกับมันเลย และเราก็กินมันไม่ได้กินมัน ไม่เหมือนอาฟริกาที่มีวัฒนธรรมมันสำปะหลัง เขาแปรรูปเป็นอาหารกินเป็นแบ่งแทนข้าวได้เลย ฉะนั้นคนที่ปลูกมันนี่ก็เริ่มมีปัญหาอย่างกรณียูคัฒม ตรงนี้ก็เป็นเรื่องเปลี่ยนวิธีปลูกโดยที่เราไม่ได้เรียนรู้เรื่องการจัดการ.....แผนฉบับที่ 1 ที่มุ่งเน้นปลูกพืชเพื่อโรงงานอุตสาหกรรมโดยตรง ไม่ได้ให้วิธีการจัดการ คนจึงไม่ได้คิดถึงเรื่องครอบครัว ไม่ได้คิดถึงการแปรรูป ไม่ได้คิดถึงการนำไปเป็นประโยชน์ในการดำรงชีพของตัวเอง คิดถึงแต่เรื่องขายแล้วเอาเงินมาซื้อกินใหม่หมด การจัดการตรงนี้มีผิดโดยสิ้นเชิง”

ปัญหายังมีความคลุมเครืออยู่มากก็คือการพึ่งตนเองในระดับชุมชน ชุมชนต้องอาศัยกลไกอะไรที่จะให้สามารถช่วยเหลือกันเองได้ ตัวอย่างประเด็นที่มีการยกขึ้นมาเป็นทางเลือกและมีการทดลองปฏิบัติในหลายพื้นที่ก็คือกลุ่มออมทรัพย์หรือเครดิตยูเนียนในชุมชน ในประเด็นนี้ผู้ใหญ่แยกการพึ่งตนเองได้ของกลุ่มในลักษณะดังกล่าวออกจากการพึ่งตัวเองของชุมชน กลุ่มดังกล่าวอาจจะสามารถพึ่งตัวเองได้ถ้าปรับให้เป็นการดำเนินการแบบธุรกิจที่สร้างกำไร แต่การเติบโตของกลุ่มไม่จำเป็นต้องหมายถึงความสามารถในการพึ่งตนเองได้ของชุมชน ทั้งนี้เพราะกลุ่มเมื่อแสวงหากำไรก็

อาจจะไม่แตกต่างไปจากสถาบันการเงินโดยทั่วไปที่มักไม่มีความอ่อนไหวต่อปัญหาของชาวไร่ชาวนา ด้วยเหตุนี้หากจะมีกลไกอันใดโดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการระดมทรัพยากรในชุมชน เช่นกองทุนนั้น ก็จะต้องอาศัยหลักแห่งคุณธรรมเข้ามาเป็นตัวนำ ตัวอย่างของคุณธรรมที่น่าจะเป็นรากฐานที่สำคัญสำหรับองค์กรชุมชนเช่นเครดิตยูเนียนก็คือ ระบบเพื่อน มากกว่าระบบลูกหนี้-เจ้าหนี้ ผู้ใหญ่กล่าวว่า

สมมติว่าบ้านห้วยหินมีเงินมาสัก 2-3 ล้านบาท [กลุ่มออมทรัพย์] มีสมาชิกอยู่ 100 คน ทำให้ชุมชนพึ่งตนเองได้จริงหรือเปล่า ก็ยังไม่ได้ เพราะในความเป็นจริงในเชิงธุรกิจแล้ว เงิน 2 ล้านบาท ไม่สามารถทำอะไรที่จะสู้กับระบบตลาดได้ เพราะถ้าพูดถึงธุรกิจแล้วเราต้องพูดถึงระบบตลาด มันโยงกันไปเป็นขบวน ฉะนั้นในทัศนะส่วนตัวของผม ผมไม่ค่อยเห็นด้วยกับการขยายตัวของกลุ่มที่นี้เพื่อที่จะให้ใหญ่ขึ้นไปสู่ระบบธุรกิจ แต่ขณะเดียวกันผมก็ไม่ได้ปฏิเสธระบบธุรกิจเสียทั้งหมด เพียงแต่เห็นว่าในระบบธุรกิจนั้นเราจะต้องทำมันในระดับที่สามารถควบคุมได้สิ่งที่เราน่าจะเน้นให้มากที่สุดก็คือ ระบบคุณธรรมถ้าเราใช้ระบบเพื่อน เครดิตยูเนียนทั้งหมดคือเพื่อนกัน เพื่อนเราที่เดือดร้อนมีมาก ทำไมเราไม่ลองมาคิดว่าถ้าเรามีเพื่อนมาก เรามีการออมทรัพย์ขึ้นมาระดับหนึ่ง เราก็หน้าที่จะช่วยเพื่อน ถ้าเราเน้นตรงนี้ให้มันกลายเป็นระบบคุณธรรม ผมมีความเชื่อมั่นในการพึ่งตนเองของชุมชน เพราะเครดิตยูเนียนถ้าสามารถสร้างหลักประกันในการสร้างกองทุนกองหนึ่งชุมชนในระดับหนึ่งแล้ว มันก็สามารถเข้าไปเสริมกิจกรรมของคนในชุมชนได้ทุกด้านและทุกรูปแบบ ถ้าเราไม่มองให้เป็นธุรกิจอย่างเดียวมันจะสามารถกระจายไปสู่ระบบงานพัฒนาทั้งหมดได้ ไม่ว่าจะเป็นการพัฒนาไปสู่สาธารณประโยชน์หรือเพื่อระบบส่วนบุคคล¹⁰

ผู้ใหญ่แสดงความคิดเห็นดังกล่าวไว้ในช่วงปี 2533-34 ในปี 2538 ผู้ใหญ่เสนอทางเลือกอุตสาหกรรมชุมชนเพื่อพัฒนาการเรียนรู้ของชาวบ้าน ประเด็นธุรกิจและคุณธรรมจะยังคงกลับมาเป็นประเด็นที่ต้องการคำตอบเพิ่มเติมในทางปฏิบัติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชุมชนจะเริ่มหันมาหาการทำธุรกิจ ผู้ใหญ่ให้ความเห็นว่าความชัดเจนจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการปฏิบัติจริงและเริ่มเรียนรู้

แม้ว่าการนำเสนอของผู้ใหญ่ในแต่ละครั้งจะไม่ได้มีลักษณะของการฉายภาพเรื่องการพึ่งตนเองให้เห็นทั้งสังคม แต่ฐานคิดเรื่องการพึ่งตนเองนี้มีอิทธิพลต่อการมองสังคมไทยของผู้ใหญ่ในหลายเรื่อง ในการประชุมเรื่องแผนความมั่นคงของประเทศของสภาความมั่นคงแห่งชาติ ผู้ใหญ่ได้นำเสนอประเด็นเรื่องความมั่นคงของสังคมที่เป็นมุมกลับ

ความจริงผมก็มีส่วนเสนอเรื่องแผนความมั่นคงด้วย โดยเสนอสองประเด็น ประเด็นหนึ่งการแพทย์จะเป็นตัวความมั่นคงที่สำคัญไม่น้อยกว่าการสร้างกองทัพ ผมเสนอเรื่องการแพทย์แผนไทยกับความมั่นคงให้เขา เพราะว่าเมืองไทยต้องพัฒนาภูมิปัญญานี้ให้ต่อเนื่องให้ได้.....ถ้าสมมติว่าเรามีปัญหาขัดแย้งกับประเทศอุตสาหกรรมมา หรือประเทศใหญ่ๆที่มีอิทธิพลถ้าพวกนี้สามารถประสานเครือข่ายอุตสาหกรรมมา มีมิตรร่วมกันคือไม่ส่งยาให้ไทย ถามว่า ใน 3 ปีจะเกิดอะไรขึ้นกับประเทศไทย เราขาดความต่อเนื่องในการพัฒนาภูมิปัญญาของเรา จนเราใช้ของเราไม่เป็น.....การนำเข้ายา 100 เปอร์เซ็นต์เป็นจุดเปราะบางของประเทศไทย ถ้าเราพัฒนาตัวนี้ได้เราก็สร้างอำนาจต่อรองได้ ...เรื่องความมั่นคงอยู่ที่ภูมิปัญญา อีกหน่อยเราจะทำอะไรไม่ได้เลยเพราะถูกจดลิขสิทธิ์ไปหมด

อีกประเด็นหนึ่งคือเรื่องการศึกษา เพราะการศึกษาก็พัฒนาภูมิปัญญา เพราะเป็นตัวภายในของเรา

เรามองความมั่นคงเดิมที่กองทัพ ผมพูดโยงประเด็นให้เห็นว่า ถ้าเรามีกองทัพที่เข้มแข็ง ข้าศึกไม่สามารถจะมารุกรเราได้เลย อย่างสมัยโบราณ การเลือกเอาอยุธยาเป็นราชธานีเพราะที่นั่นมันมีเวลาให้ข้าศึกล้อมได้ไม่กี่เดือน เพราะว่ามันจะท่วมนั่นคือความมั่นคงในสมัยหนึ่ง คือการเตรียมอาหารเก็บไว้ในกำแพงเมือง สร้างคูคลองกันไว้ สร้างกำแพงให้ใหญ่ แต่ตอนนี้ไม่ใช่ ถ้าเรามีกองทัพขนาดข้าศึกรุกไม่ได้ แค่นี้ตายอย่างเดียวเราก็ตายแล้ว

อันที่สองภูมิปัญญา ถ้าเรามีแต่ไม่พัฒนาที่ใช้ไม่ได้ ที่มีก็เป็นภูมิปัญญาต่างประเทศหมดเลย มันถูกขจัดได้ ผู้ใหญ่มีความเชื่อว่าสังคมไทยมีฐานที่เสริมสร้างความมั่นคงอยู่มาก สภาพภูมิประเทศและอากาศทำให้คนไทยสามารถจะมีกิจกรรมได้ตลอด 12 เดือน ถ้าสามารถทำให้ประเทศพึ่งตนเองได้ก็มีความมั่นคง

3.3. วนเกษตร: รากฐานแห่งชีวิต

ในช่วงหนึ่งที่มีการมองชุมชนแบบอุดมคติ (community romanticism) เป็นประเด็นถกเถียงและถูกวิพากษ์วิจารณ์ ว่ามีความอ่อนไหวต่อความเป็นจริงทางสังคมมากน้อยแค่ไหน ครั้งหนึ่งผู้ใหญ่อาจจะถูกจัดให้อยู่ในกลุ่มอุดมคตินั้น และมักถูกตั้งคำถามและแม้แต่ตรวจสอบว่าเป็นต้นแบบของ “การพึ่งตนเอง” ในอุดมคติของเศรษฐกิจแบบยังชีพขนาดไหน การวิพากษ์วิจารณ์และคำถามเชิงทำลายต่างๆ เป็นตัวกระตุ้นให้ผู้ใหญ่ต้องแสวงหาคำอธิบายและข้อสรุปเพื่อทำให้ หลักการพึ่งตนเองมีความชัดเจนและสามารถสื่อได้กับคนทั่วไป ผู้ใหญ่ก็เห็นด้วยว่าการถูกทำลายทางความคิดช่วยให้คนเติบโต ผลจากการพัฒนา “วนเกษตร” เป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่าการพึ่งตนเองของปัจเจกน่าจะเป็นไปได้

แนวทางการพึ่งตนเองของผู้ใหญ่มีความชัดเจนมากขึ้นเมื่อการสังสรรค์พยายกรจากผืนดิน 9 ไร่เศษในช่วงเวลา 5-6 ปี เริ่มเป็นรากฐานที่สร้างความมั่นคงให้กับชีวิต ผลจากการปลูกต้นไม้ต่ำกว่า 500 ชนิดทำให้พื้นที่เกิดความสุขโดยธรรมชาติ ผู้ใหญ่อยthonบทวนการเปลี่ยนแปลงในชีวิตที่เกิดขึ้น และเรียกวิถีชีวิตใหม่ว่า วนเกษตร ซึ่งเป็นรูปธรรมและหนทางไปสู่การพึ่งตัวเอง

อาจเป็นเพราะความจำเป็นในขณะนั้น หรืออาจจะเป็นเพราะว่าความกดดันจากความไม่เป็นธรรมในความเข้าใจตัวผม เมื่อเกิดปัญหาเฉพาะหน้าขึ้นทำให้ผมต้องคิดเอาตัวรอดในขณะนั้นให้ได้ สิ่งสำคัญที่มีอดีตซึ่งผมได้รับรู้ ช่วยทำให้ผมได้คิดอย่างเชื่อนอดีตที่สามารถทำอะไรกันเองได้ อดีตที่เราเคยเพราะปลูกและที่ใช้แรงงานเป็น แต่จากการที่เรา ก็หยุดทิ้งระยะไปเป็นเวลานานพอสมควรทำให้เราก็ต้องฝึกการใช้แรงงานใหม่

การที่เราทำอย่างนี้ทำให้เราเริ่มพบว่า เมื่อเราเริ่มปลูกของกินเราก็มักกิน การที่รู้จักปลูกอะไรเพิ่มขึ้นแล้วก็มีความต่อเนื่อง ทำให้เรามีสิ่งเหล่านั้นเพิ่มขึ้น แล้วก็ปริมาณจนมีความมั่นคงขึ้น การที่ทำมา 6 ปี หลังจากที่ได้ล้มเหลวแล้วก็กลับมาเพาะปลูก ตั้งแต่เริ่มปลูกพืชอายุสั้นๆ.....ผมเริ่มจากการปลูกผักบุ้ง.....และหลังจากนั้นกินไม่หมดก็เอาไปขาย การขายผักบุ้ง 30 กว่าบาทเป็นกำไรเหลือทั้งหมดก็เลยทำให้ผมมีกำลังใจ มีความมานะที่จะทำตามแนวความคิดนั้นมา

จน 2-3 ปี เราก็มั่นใจว่ามีความมั่นคงเพิ่มขึ้น มีโอกาสเรียนรู้อะไรเพิ่มเติมขึ้น จนกระทั่งเรารู้จักพืชพันธุ์ที่เหมาะสมมาปลูกในพื้นที่ที่มีเหลืออยู่เพียงประมาณ 10 ไร่ นั้น รู้จักพืชมากขึ้น รู้จักใช้ประโยชน์จากพืชมากขึ้น จนถึง

ระยะหนึ่งเห็นว่ามีสภาพคล้ายป่า ก็เรียกสิ่งที่ผมทำนั้นว่า **วนเกษตร** ก็ทำให้เราเห็นว่าวนเกษตรน่าจะเป็นรากฐานชีวิตผม

หลังจากเริ่มต้นเรียนรู้พืชที่ละชนิด รู้จักเอามาใช้ประโยชน์ รู้จักเอาสิ่งเหล่านี้มาเปลี่ยนให้มีคุณค่าเพิ่ม เช่นกรณีของต้นข่อย ซึ่งนอกจากเป็นพืชที่เรียกกันว่าวัชพืช เราได้ยาสีฟันเรียกว่ายาสีฟันข่อย มูลค่าข่อยก็เปลี่ยนไป จากขายไม่ได้เป็นกิโลกรัมละ 200 บาท¹¹

วนเกษตรไม่ได้เป็นคำที่แปลกใหม่แต่อย่างใด มีการพูดถึงวนเกษตรในฐานะเป็นทางเลือกของการพัฒนาเกษตรกรรมและป่าไม้มาก่อนหน้านี้แล้ว หน่วยงานราชการก็ใช้เรียกรูปแบบของการปลูกพืชผสมผสานระหว่างไม้ยืนต้นกับพืชไร่ว่าเป็นวนเกษตร หรือสวนป่า แต่ผู้ใหญ่มองวนเกษตรลึกไปกว่านั้นมากเพราะได้พัฒนาเป็นวิถีชีวิตโดยไม่ได้จำกัดอยู่แค่รูปแบบของการทำเกษตรกรรม ความคลุมเคลือในลักษณะนี้ทำให้ดูเหมือนว่าทางเลือกการพัฒนาไม่ได้เสนอะไรที่นอกเหนือไปจากแนวทางของกระแสหลัก หากไม่ได้พิจารณาถึงความแตกต่างในเนื้อหา

การอธิบายวนเกษตรของผู้ใหญ่วิบูลย์ไม่ได้เน้นด้านกายภาพมากเท่าไรนัก ผู้ใหญ่แนะนำแต่เพียงประเด็นสำคัญ

วนเกษตรนั้นเป็นการปลูกพืชที่มีความหลากหลายชนิด อาจจะมี 10-20 ชนิด หรือมากกว่านั้นในที่ดินที่มีการวางแผนตั้งแต่เริ่มต้น ว่าเราจะปลูกอะไรบ้าง เพื่อประโยชน์อะไร การที่มีพืช 10-20 ชนิด นอกจากจะเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตแล้วก็จะเกิดส่วนเกิน ส่วนเกินเหล่านี้เราเอาไปแปรรูปในครัวเรือน¹²

ตั้งแต่การมีปฏิริยาถอนตัวออกจากระบบตลาดเพราะมีความกดดันในเวลานั้น ผู้ใหญ่เริ่มมีความชัดเจนในปรัชญาของชีวิตมากขึ้นก็เมื่อนำเสนอเรื่องวนเกษตร การสะสมประสบการณ์มาถึงจุดนี้เหมือนกับการรู้แจ้ง ที่สร้างความมั่นใจและความมั่นคงให้กับชีวิต ความมั่นใจมาจากความเชื่อในความรู้ความเข้าใจธรรมชาติที่สามารถจะนำมาปรับใช้กับชีวิตประจำวัน และเชื่อมั่นในความสามารถในการที่จะเรียนรู้อย่างไม่จบสิ้น และความมั่นคงมาจากความสมบูรณ์ของระบบเกษตรกรรมที่แม้ไม่มีรายได้เป็นตัวเงินก็สามารถอยู่ได้อย่างไม่เดือดร้อน และในระยะยาวก็เชื่อมั่นว่าจะสามารถใช้ประโยชน์จากสิ่งที่เหมาะสมไว้ในธรรมชาติและผืนดินได้ ทั้งหมดนี้เป็นเพราะวนเกษตรให้อิสระภาพที่แท้จริงแก่ชีวิต ปลอดภัยจากพันธนาการของเวลาและตลาด สิ่งที่วนเกษตรเสนอให้ในความคิดเห็นของผู้ใหญ่นั้นจึงมีมากกว่าที่มองเห็นจากพื้นที่

ผู้ใหญ่ตั้งข้อสังเกตในมุมกลับเสมอ “ผมได้พบว่าความต้องการจริงๆ ในขณะที่เราต้องการเงิน กับความต้องการจริงๆในขณะที่ชีวิตเราเคยเป็นมา ชีวิตคนในชนบทโดยเฉพาะผม หรือพี่น้องที่อยู่ในครอบครัว เราต้องการมีอิสระ เราต้องการมีความสุข เราต้องการมีชีวิตที่มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ มีมากก็สามารถแบ่งปันกันได้ แต่ปรากฏว่าในระยะเวลาที่ผ่านมา 20 ปี ไม่มีสิ่งที่เราต้องการ ประการสำคัญกลับทำให้เกือบขาดมากกว่าเก่า ทำให้สิ่งที่คิดว่ามั่นคงกลับไม่มี ที่คิดว่ามั่นคงจะเป็นความมั่นคงในเมื่อเรามีรายได้มากขึ้น กลับไม่มีความมั่นคง โดยเฉพาะตัวผมเองหมดเนื้อหมดตัวเพราะหนี้สินมากกว่าทรัพย์สิน”¹³

ความสมดุลของชีวิตมีหลักเกณฑ์ที่สังคมและวัฒนธรรมได้ถ่ายทอดไว้ให้อยู่แล้ว หลักพุทธศาสนาเบื้องต้นเป็นเครื่องกำหนดการแสวงหาของมนุษย์ได้อย่างดี **หลักการถึงพร้อมซึ่งปัจจัยสี่ และการตั้งอยู่บนความไม่ประมาท** ไม่มีวันล้าสมัย การเตรียมปัจจัยสี่อาจมีความยืดหยุ่นมากขึ้นเนื่องจากสังคมเปลี่ยนแปลงไปและไม่จำเป็นต้องผลิตเองทุกอย่าง เช่นเสื้อผ้า อาหาร การซ่อมแซมที่อยู่อาศัย และยารักษาโรคก็สามารถพึ่งพาวนเกษตรได้ ผู้ใหญ่พูดถึงความไม่ประมาท

เอาไว้เพื่อให้คนรู้จักวางแผนชีวิต และมองการถึงพร้อมซึ่งปัจจัยสี่ไปตามกาลเวลา ผู้ใหญ่ย่าให้เห็นว่าศาสนาพุทธสอนให้คนรู้จักวางแผน ให้ตระหนักถึงความไม่แน่นอน ความผันแปร และมนุษย์ควรตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ชาวนาชาวไร่มีปัญหามากเพราะวางแผนชีวิตไม่เป็นตกอยู่ในความประมาท “การศึกษาปัจจุบันขาดตรงที่ไม่ได้เอาคณิตศาสตร์มาผนวกกับชีวิต หากเอาวิถีชีวิตใส่เข้าไปในวิชาคณิตศาสตร์ก็สามารถจัดการวางแผนชีวิตได้เลย คณิตศาสตร์เป็นเรื่องเกี่ยวกับตัวเลขที่สามารถเอามาใช้คำนวณเพื่อวางแผนได้” วนเกษตรจึงมีนัยของความยั่งยืนด้วย

วนเกษตรอาศัยพุทธปรัชญาเป็นฐาน ด้วยเหตุนี้จึงเรียกร้องให้ผู้ดำเนินตามวิถีนี้รัก*ความสันโดษ* ผู้ใหญ่ได้กล่าวไว้เสมอว่าความยากอาจจะอยู่ที่การสร้างสำนึกและความเข้าใจเบื้องต้นก่อนว่าต้องการชีวิตแบบใด ผู้ที่ไม่รักสันโดษอาจจะไม่คิดว่าการดำเนินตามวิถีวนเกษตรเป็นคำตอบ

นอกจากนั้นผู้ใหญ่ได้อธิบายไว้หลายครั้งว่าความมั่นคงของวนเกษตรนอกจากจะนำไปสู่การพึ่งตนเองในการดำรงชีวิตและสร้างสมดุลให้กับระบบนิเวศแล้ว ยังเป็นการสร้างคน สร้างภูมิปัญญาให้สังคมชนบท ทั้งนี้เพราะจะเกิดการเรียนรู้ที่ทำให้สามารถพึ่งตนเองในเรื่องเทคโนโลยีบางประการ การสะสมพันธุ์พืชก็ยังมีนัยสำคัญต่อการอนุรักษ์และการส่งสมความรู้เพื่อพัฒนาภูมิปัญญาด้วย

การเรียนรู้เกี่ยวกับวนเกษตรของผู้ใหญ่จะมีความหมายอย่างไรสำหรับสังคมไทย ? คำถามนี้คงจะต้องการัยการตีความประสบการณ์ในหลายระดับ ในระดับแรกผู้ใหญ่ได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า *ความอยู่รอดของเกษตรกรรายย่อย* เป็นเรื่องสำคัญ ความวิตกกังวลในเรื่องนี้อาจจะไม่ต่างจากนโยบายของหน่วยงานราชการ แต่การหาทางออกแตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง กระแสความคิดที่อาจจะมีพลังในส่วนราชการก็คือการมองว่าแนวโน้มของการพัฒนาเกษตรกรรมในประเทศไทยอาจจะหนีไม่พ้นการอาศัยธุรกิจการเกษตรเข้ามาสนับสนุน ทั้งนี้เพราะการใช้เทคโนโลยีทางการเกษตรสมัยใหม่จะไม่คุ้มทุนสำหรับพื้นที่ขนาดเล็ก ทางออกก็คือการผนวกที่ดินเกษตรกรรายย่อยเพื่อให้สามารถปรับให้เป็นเกษตรกรรมที่อาศัยเครื่องจักรกลได้อย่างมีประสิทธิภาพ และอาศัยทุนและการจัดการจากภาคธุรกิจ อาศัยแรงงานที่เคยเป็นเกษตรกรรายย่อย สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์เองเชื่อว่าหากเกษตรกรสูญเสียอำนาจในการจัดการที่ดิน กลายเป็นคนงานรายคาถูกในฟาร์มขนาดใหญ่ คนงานก็ต้องทำงานให้หนักมากเพื่อที่จะให้พอกินและเลี้ยงครอบครัว ที่สำคัญก็คือเกษตรกรซึ่งอาจจะไม่เรียกว่าเกษตรกรอีกต่อไปแล้วนั้นจะกลายเป็นผู้สูญเสียอิสรภาพที่แท้จริงไป เขาจะถูกจำกัดให้ทำงานตามการส่งเสริม ผู้ใหญ่เห็นทางออกทางเดียวสำหรับเกษตรกรรายย่อยที่ประสบปัญหา คือการเปลี่ยนเป็นวนเกษตร เกษตรกรเหล่านั้นควรมีหลักประกันขั้นต้นก่อน คือการอยู่รอดได้อย่างแน่นอน เขาจำเป็นต้องสร้างความมั่นคงพื้นฐานให้ได้ก่อนเพื่อประกันว่าแม้ไม่มีรายได้ก็ยังสามารถอยู่ได้ และขั้นต่อไปถ้าคนมีความสามารถสูง เข้าใจการจัดการ วนเกษตรก็เปิดโอกาสให้คนเติบโตสร้างรายได้เพื่อเป็นค่าใช้จ่ายอย่างอื่นในขั้นต่อไป และบางคนอาจรวยได้ หากพิจารณาจากเงื่อนไขของการเป็นเกษตรกรในระบบตลาดและเกษตรแผนใหม่แล้วผู้ใหญ่มีความเห็นว่า “เกษตรกรรายย่อยจะทำอย่างไรก็ไม่มีการ คิดต่อไร่ ไร่ละ 1000 บาท 10 ไร่ 10,000 บาท ไม่พอแน่ ทางออกจึงต้องลดรายจ่ายแน่นอน เพื่อให้มีรายได้ไปซื้ออย่างอื่น ทำให้วนเกษตรเป็นการค้า-การขาย หรือพาณิชย์ได้” ทางออกของเกษตรกรรายย่อยในความคิดของผู้ใหญ่จึงสวนทางกับกระแสหลักในระบบราชการ โดยที่ผู้ใหญ่ไม่คิดว่าเกษตรกรจะต้องจบลงด้วยการเป็นแรงงานรับจ้างภาคเกษตรเสมอไป “อันนี้เราต้องมาพูดถึงรูปแบบการผลิตของเกษตรกรรายย่อย ถ้าไม่เช่นนั้นก็จะไม่สามารถรักษาที่ดินเอาไว้ได้”

ปัญหาของเกษตรกรรายย่อยยังชนเร้นอยู่ ดูเหมือนว่าเขาอาจจะพออยู่ได้เพราะพอมีกำไร แต่อันที่จริงแล้วคือเขาขาดทุนทุกปี และสะสมเป็นหนี้สิน สิ่งที่เขาทำได้ไม่เพียงพอต่อครอบครัว และยิ่งกว่านั้นยังไม่ได้คิดต้นทุนของการทำเกษตรอย่าง

ถูกต้อง เขาไม่ได้คิดต้นทุนที่เป็นจริง เขาคิดรวมแค่ปัจจัยการผลิต ไม่รวมแรงงานและอาหารที่กินเข้าไป และไม่ได้คิดถึงสิ่งแวดล้อมที่ถูกทำลาย เราไม่ได้คิดเรื่องนั้นกัน และวิธีคิดของชาวนาก็ยังไม่มี เราต้องหาวิธีการผลิตแบบใหม่ ให้ธรรมชาติเป็นตัวกลางในการจัดการ เช่นเกษตรธรรมชาติ ซึ่งมีผลเสียต่อสภาพแวดล้อมน้อยลง สภาพแวดล้อมไม่เสีย ต้นทุนการผลิตจะลดลง สิ่งของที่จำเป็นต่อการดำรงชีวิตก็จะมีมากขึ้น ต้องการสื่อให้เห็นว่า สิ่งแวดล้อมและเศรษฐกิจไปด้วยกันได้ด้วยการเดินสายกลาง กลุ่มที่สำคัญอีกกลุ่มคือชาวบ้านที่อยู่ในเขตนิเวศที่เปราะบาง เช่น ชุมชนตามต้นน้ำลำธาร และชายป่า ผู้ใหญ่ให้ความสำคัญกับชุมชนรอบๆ ป่าตะวันออกที่ครอบคลุมรอบต่อหลายจังหวัด ชุมชนเหล่านั้นจะต้องเผชิญปัญหาความอยู่รอดทั้งในด้านการผลิตและสิ่งแวดล้อม

สถานภาพของวนเกษตรสำหรับสังคมในวงกว้างก็คือการเป็นทางเลือกใหม่ หากสามารถสร้างทางเลือกให้กับคนได้จำนวนหนึ่งไม่ต้องมากก็จะเป็นการเปลี่ยนแปลงในระดับพื้นฐานที่สำคัญ การเปลี่ยนแปลงนี้จะเกิดขึ้นในภาคเกษตรเป็นส่วนใหญ่ แต่การเรียนรู้เกิดขึ้นได้ร่วมกัน ทั้งนี้เพราะผู้ใหญ่เชื่อว่าแม้ว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจได้เปลี่ยนแปลงไปบ้างแล้วในช่วงของการเร่งรัดการพัฒนา สังคมเกษตรจะยังเป็นพื้นฐานของสังคมไทยไปอีกนาน นอกจากนั้นแล้วสังคมชนบทและเมืองไม่ได้แยกออกจากกัน และอันที่จริงแล้วเป็นเรื่องจำเป็นมากที่ประชากรเมืองต้องเรียนรู้เกี่ยวกับชนบทซึ่งมีบทบาทหล่อเลี้ยงเมืองมาโดยตลอด วนเกษตรได้

3.4. อุตสาหกรรมชุมชน

พัฒนาการทางความคิดที่สำคัญคือการพูดถึงเรื่อง อุตสาหกรรมชุมชน ซึ่งจะเป็นบทใหม่ของการเรียนรู้ของผู้ใหญ่ วิบูลย์ ในความคิดพื้นฐานของอุตสาหกรรมชุมชนนี้จะสะท้อนให้เห็นการโน้มเอียงของการเข้าสู่กระแสหลักอีกครั้ง แต่ด้วยเงื่อนไขพื้นฐานของการพึ่งตนเองที่มั่นคง สิ่งที่ผู้ใหญ่กำลังแสวงหาจากอุตสาหกรรมชุมชน ก็คือการตอบคำถามเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับตลาด

ตลอดช่วงระยะเวลา 10 กว่าปีที่ผู้ใหญ่มุ่งสู่การพัฒนาเกษตรกรรมพื้นฐานและวนเกษตรเพื่อการพึ่งตนเองนั้น ผู้ใหญ่แทบไม่ได้พูดถึงเงื่อนไขของการตลาดเลย แต่มุ่งเน้นการยังชีพเป็นสำคัญ ต่อเมื่อเกิดความมั่นใจในความมั่นคงที่ได้จากการสร้างสมวนเกษตรมาเป็นเวลาไม่ต่ำกว่าทศวรรษนั้น เรื่องของตลาดจึงกลับมาเป็นคำถามท้าทายการเรียนรู้อีกครั้ง ในขณะเดียวกันนั้นความสนใจของผู้ใหญ่ก็ขยายออกจากการสร้างทางเลือกในการดำรงชีพระดับปัจเจกมาสู่การมองจากระดับชุมชนที่ชัดเจนมากขึ้น โจทย์ อุตสาหกรรมชุมชนนั้น เป็นการเชื่อมโยงครัวเรือนเข้ากับชุมชน และชุมชนเข้ากับระบบตลาด

หลังจากที่ได้วิจารณ์ระบบตลาดอย่างถึงแก่นด้วยประสบการณ์ที่ล้มเหลวในการพยายามจะเป็นส่วนหนึ่งของระบบ ปัจจุบันผู้ใหญ่กลับมามองตลาดใหม่อีกครั้ง

ผมล้มมาจากระบบตลาด ก็มองว่าสิ่งที่ทำให้ผมล้มมันไม่ดีสักอย่าง มองด้วยความรู้สึกโกรธเคือง เราก็รู้ว่าเราอยากรวย เราก็ไม่มีความสามารถอะไรที่จะไปทำให้รวยได้ เราก็ล้มไปเลย แล้วถ้าผมพูดถึงตลาดสักครั้ง ผมมีอารมณ์ที่จะบอกว่าตลาดมันไม่มีสิ่งที่ดีงาม มันไม่มีอะไรที่เราสักอย่างเดียว ทั้งความเป็นธรรม ความรู้สึก มิตรภาพจากระบบ

พูดถึงจริงๆ แล้วมันเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง เราต้องยอมรับเรื่องระบบตลาดว่า สังคมมันเปลี่ยนมาถึงตอนที่ต้องใช้ระบบตลาดเป็นตัวกลางในการจัดการ เราก็ต้องเข้าใจมันในขณะที่เราจะสู้กับมัน มันมี 2 ทาง ทางเลือกหนึ่งก็สู้โดยที่เราไม่ไปยุ่งกับมันเลย หยุดไปเลย อีกทางหนึ่งก็ต้องเรียนรู้ให้เท่าทันมัน

ถ้าถามว่าเมื่อ 15 ปีที่แล้วหรือเมื่อ 20 ปีก่อนที่ผมยังอยู่ในระบบตลาดกับปัจจุบันนี้ ตอนไหนผมมีความเข้าใจตลาดมากกว่ากัน ผมบอกว่าตอนนี้ผมมีความเข้าใจมากกว่า และถ้าถามว่าตอนนี้จะสู้ไหวไหม ผมก็ยังไม่ค่อยมั่นใจ แต่ผมว่าผมพอจะรู้สึทางอะไรต่อมิอะไรหลายอย่าง รู้ทางหนีทีไล่มากกว่าเก่า ถ้าจะถูกระงับ ผมถูกระงับไม่รุนแรงเท่าเก่าและผมก็มองเห็นข้อจำกัดคนอื่นทั่วไป แม้กระทั่งวันนี้ผมยังไม่ได้ไปถึงไหน คนอื่นก็ยังไม่ได้ไปถึงไหนเท่าไร ยังคงวนเวียนอยู่ในกรอบที่ตลาดเป็นตัวกำหนดทุกอย่างเช่นเดิม แต่ผมถือว่าตลาดมาหลอกอะไรผมไม่ได้ในปัจจุบัน

แต่เรายังคิดว่าเราอยากจะทำอะไรแบบตลาดบ้าง เรายังไม่สามารถทำได้เลย แต่เราอย่าให้ถูกหลอกให้ถลำตัวเท่านั้นเอง เราไม่มีปัญญาเอาเปรียบตลาด เพียงแต่เรามีตัวเลือกดีกว่า มีบางครั้งที่เราจะมีโอกาสที่จะเลือกอะไรได้ประโยชน์คุ้มกับการทำงานบ้างเท่านั้น

การกลับมาคิดเรื่องตลาดอีกครั้งมีที่มาจากการตระหนักถึงข้อจำกัดที่ชาวบ้านอื่นๆ ไม่สามารถดำเนินรอยตามวิถีนเกษตรได้อย่างเช่นประสบการณ์ของผู้ใหญ่ เกษตรกรในกระแสหลักอาจมีเงื่อนไขที่ไม่อาจหันกลับได้ ผู้ใหญ่เคยกล่าวว่า “ชาวบ้านบอกให้หันกลับมาปลูกพอยู่พอกิน คงคิดไม่ออก เราคงต้องทำให้เขา ทำอย่างไรถึงจะคิดว่าเขามีเส้นทางเลือกที่จะเข้าสู่ตลาด”

“ความคิดเกี่ยวกับเรื่องระบบตลาด...เปลี่ยนไปจากเดิมทีเดียว แต่ก็ไม่ได้ถือว่าเปลี่ยนมาก แต่ยังไม่ลงตัวเท่าไร ตอนนี้ผมกำลังคิดถึงเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับตลาดอยู่ ซึ่งเรายังไม่มีรูปแบบที่ชัดเจนว่าจะให้สัมพันธ์กันอย่างไร สิ่งที่เราสนใจตอนนี้ก็คือ **อุตสาหกรรมชุมชน** โดยให้ชาวบ้านเข้าไปสู่ตรงประเด็นที่พูดถึงคือการแปรรูปวัตถุดิบของเขา ก่อนที่จะขาย แต่ตรงนี้ยังมีปัญหา ยังไม่ลงตัว เพราะว่ายังมีอะไรบางอย่างที่เรายังไม่รู้อีกมากมายเพราะยังไม่ได้ทำจริงๆ”

ความคิดเรื่องตลาดอาจจะไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปมากนัก แต่ปฏิกิริยาต่อตลาดนั้นอาจจะไม่เหมือนเดิม การกำหนดทำที่ต่อตลาดอาจไม่เหมือนเดิม อย่างไรก็ตามความสนใจเกี่ยวกับตลาดไม่ได้อยู่ในระดับปัจเจกเหมือนเรื่องการผลิตเพื่อยังชีพ แต่เป็นประเด็นที่สำคัญกว่านั้นคือการที่ชุมชนจะเชื่อมสัมพันธ์กับตลาดอย่างไร เพราะเชื่อว่าหากสัมพันธ์กับตลาดในลักษณะเดิมๆ ก็คงจะไม่สามารถเป็นฝ่ายกำหนดตลาดได้

เกษตรกรต้องปรับเรื่องของการขายเสียใหม่ นอกจากจะขายเมื่อเหลือกินเหลือใช้แล้ว ยังต้องเพิ่มมูลค่าให้กับผลผลิตให้ได้ “เราต้องมาคิดใหม่ว่าถ้าเราอยากขายเราจะต้องทำอย่างไร ต้องขายในรูปแบบไหน เมื่อเราทำ [ผลผลิตแปรรูป] ออกมาแล้วปรากฏว่ามันใช้ได้ เราก็ต้องทำให้คนรู้จักสินค้าเรา นี่คือการทำเรื่องการตลาด ไม่ใช่เรื่องง่าย พวกเราอาจจะขายยาสิฟันไบชอยได้ต้องใช้เวลาหลายวันเหมือนกัน ถ้าทำชอย ไม่มีตลาดไหนมาคุมเราได้ เพราะว่าตลาดไม่ได้ส่งเสริม เราตั้งราคาที่คิดว่ามันเป็นธรรมพอสมควรขาย”

อุตสาหกรรมชุมชนเป็นสิ่งที่ผู้ใหญ่คิดว่าจะเป็นการทำให้พัฒนาการของระบบเศรษฐกิจในชนบทสมบูรณ์ เนื่องจากการได้มีการสร้างฐานของอุตสาหกรรมที่ชุมชน และเน้นที่การสร้างอุตสาหกรรมก่อนการทำธุรกิจ อุตสาหกรรมชุมชนหมายถึงการรื้อฟื้นอุตสาหกรรมในครัวเรือนขึ้นมาใหม่หลังจากที่หยุดชะงักเพราะการแทรกตัวเข้ามาของสินค้าสมัยใหม่ที่กระตุ้นให้

เกิดการบริโภคมากกว่าการผลิต ตรงจุดนี้เองที่ผู้ใหญ่ว่าว่าเป็นการพูดถึงฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนอย่างมีเหตุผล ทั้งนี้เพราะวัฒนธรรมสอนให้รู้จักจัดการกับผลผลิตเพียงแต่เราไม่ได้พัฒนาตรงนั้นต่อ การพยายามจะสานให้มีการคิดเรื่องการแปรรูปในฐานะที่เป็นวัฒนธรรมของการจัดการผลผลิตจะช่วยให้ชาวบ้านพึ่งตัวเองได้ในยุคใหม่

เกษตรกรจำเป็นต้องเรียนรู้เรื่องการจัดการตลาดใหม่ และทางออกที่ดีคือการเรียนรู้ร่วมกัน ฉะนั้นแก่นสารของอุตสาหกรรมชุมชน ไม่ใช่เรื่องการสร้างความสัมพันธ์กับตลาดกันใหม่เพื่อเสริมสร้างพลังของการพึ่งตนเองในระดับชุมชน และครัวเรือนเท่านั้น แต่หมายถึงการเรียนรู้ที่สำคัญด้วย ก็คือการเรียนรู้ที่เกี่ยวกับจัดการและเกี่ยวกับธุรกิจ ความร่วมมือและระบบความสัมพันธ์กับตลาด ซึ่งเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นเมื่อชุมชนพร้อมที่จะเคลื่อนตัวเข้าสู่ยุคใหม่ ความคิดของผู้ใหญ่เกี่ยวกับอุตสาหกรรมชุมชนเป็นพัฒนาการอีกขั้นของวนเกษตร

เราทำให้เกิดอุตสาหกรรมชุมชนได้ ประการแรกคือพึ่งตัวเองได้ ประการที่สองที่สำคัญคือการเรียนรู้ของคนในชนบท ขบวนการที่จำเป็นต้องพูดถึงในขณะนี้ก็คือการทำธุรกิจ เพราะคนในชนบทนั้นถ้าพูดถึงธุรกิจแล้วไม่รู้จะอะไรเลย

ถ้าเราพัฒนาขบวนการเรียนรู้ซึ่งเป็นอุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งผมให้ความสำคัญกับตรงนี้มากเพราะมันเป็นเงื่อนไขของการให้การศึกษา และที่ผมคิดว่ามันเป็นรากฐานของชีวิตด้วยโดยเฉพาะคนในชนบท ก็เพราะมันสามารถจะพัฒนาจากจุดนี้เข้าไปสู่สิ่งที่ตามมาก็คือ อุตสาหกรรมชุมชนได้ เราคงไม่ย้อนกลับไปแค่ออกินแล้วก็หยุด แต่เราคงคิดว่าเราจะพัฒนาชนบทให้เข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม แล้วก็สามารถที่จะพัฒนาเข้าสู่ระบบการตลาดที่กำลังเป็นอยู่ในปัจจุบันนี้ได้อย่างไร

ผมพูดถึงอุตสาหกรรมชุมชนก็คือเป็นตัวกลางที่จะทำให้เกิดรูปแบบการขายใหม่ ในความเป็นจริงปัจจุบันนี้ชุมชนได้เสียสภาพความเป็นอยู่แบบชุมชนไป เพราะคำว่าชุมชนนั้นหมายถึงความสัมพันธ์ที่มีลักษณะเอื้อเพื่อเอื้อแผ่ การช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกันและกัน ปัจจุบันนี้ไม่มี ปัจจุบันนี้ต้องใช้ระบบการจ้างแล้วก็มีลักษณะการเอาเปรียบทั่วไป

การที่จะทำให้องค์กรชุมชนเข้มแข็งขึ้นมาเป็นสถาบันชุมชนขึ้นมาได้นั้น รูปแบบวัฒนธรรมเดิมคงใช้ไม่ได้หรือได้ไม่ดีนัก เพราะว่ามันอาจจะไม่ทันต่อการเติบโตของการพัฒนาที่เกิดขึ้นตอนนี้อยู่ จี๊วจิตว่าต้องารองค์กรใหม่ องค์กรที่ผมพูดถึงคืออุตสาหกรรมชุมชน

ถ้าใช้แนวทางการทำวนเกษตร....นอกจากจะเป็นปัจจัยพื้นฐานในการดำรงชีวิตแล้วก็จะเกิดส่วนเกิน ส่วนเกินเหล่านี้ถ้าเราเอาไปแปรรูปในครัวเรือน การนำไปขายถ้าแต่ละบ้านทำ มันจะเกิดความขัดแย้ง เพราะว่าความสามารถในการแปรรูปของแต่ละบ้านจะไม่เท่ากัน ความแตกต่างของสินค้าแปรรูปก็จะทำให้คนขายไม่เดือดร้อน แต่คนที่ขายไม่ได้เกิดความรู้สึกไม่พอใจ องค์กรที่จะขึ้นมาทำหน้าที่จัดการส่วนเกินที่ได้รับการแปรรูปในชุมชนนั้นก็คือ อุตสาหกรรมชุมชน อุตสาหกรรมในที่นี้คงไม่ได้หมายถึงการไปเชิญชวนนักธุรกิจที่มีเงินทุน หรือคนที่มีความรู้ทางการเงินเข้ามาลงทุน แต่หมายถึงว่าการระดมเงินทุนในหมู่ของพวกชุมชนชาวบ้านด้วยกัน จัดตั้งอุตสาหกรรมตามลักษณะการเกษตรหรือผลผลิตที่ตัวเองมีจากวัตถุดิบเพื่อจะแปรรูป ฉะนั้นอุตสาหกรรมลักษณะนี้ก็จะมีความสัมพันธ์ที่เป็นมาตรฐานเดียวกันจากชุมชนหนึ่งๆ แล้วก็สามารถนำเข้าสู่ระบบตลาดได้¹⁴

การที่ชุมชนจะมุ่งไปสู่การทำธุรกิจตามความคิดของผู้ใหญ่ จะเรียกร้องให้มีการปรับเปลี่ยนคุณธรรมของชุมชนเพื่อให้สอดคล้องกับการทำธุรกิจอย่างไร จะเกิดความขัดแย้งในเรื่องการให้คุณค่าบางสิ่งบางอย่างหรือไม่ ประเด็นเหล่านี้คงจะเป็นคำถามที่จะต้องรอคอยการค้นพบ ในราวปี 2533-34 ผู้ใหญ่ได้ตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับกลุ่มออมทรัพย์ไว้ว่า ถ้ากลุ่ม

ออมทรัพย์พัฒนาขึ้นมาเป็นธุรกิจที่ใหญ่เกินไปก็อาจจะเกิดปัญหาที่คนในชุมชนไม่สามารถควบคุมได้และท้ายที่สุดก็ต้องพึ่งพาอาศัยความสามารถจากภายนอกในการจัดการ ขนาดของธุรกิจควรจะพัฒนาไปในระดับที่ชุมชนจะควบคุมได้¹⁵

ประเด็นสำคัญที่ผู้ใหญ่อย่าเตือนในเวลานี้คือการยึดคุณธรรมเป็นฐาน หลังจากนั้นต่อมอีก 3-4 ปี ผู้ใหญ่มีความยืดหยุ่นมากขึ้นกับธุรกิจ ในการให้สัมภาษณ์ครั้งหลังก็ยังเชื่อว่า ในธุรกิจนั้นหาแสวงหากำไรคือความชอบธรรมธรรมชาติของมันก็คือเมื่อธุรกิจโตขึ้นคนที่เกี่ยวข้องต้องเล็กลง เพราะการถ่ายเทของทรัพยากรได้ไปรวมอยู่ที่หนึ่ง ผู้ใหญ่ขยายความต่อว่า คุณธรรมพื้นฐานที่ชุมชนควรยึดถือ กับคุณธรรมของธุรกิจเป็นคนละส่วนกัน เปรียบเทียบแค่ศีล 5 ก็ยังพอมองเห็นได้ว่าการทำธุรกิจอาจจะต้องละเมิดบางอย่างเช่น อทินนาทาน ธุรกิจถ้ามีเมตตาแล้วจะขาดทุนหรือไม่ การพิจารณาอย่างเคร่งครัดคงจะไม่ใช้ทางออกที่แก้ปัญหาอะไรได้ ในบางแห่งเราอาจจะเห็นบทบาทของธุรกิจในการเสริมคุณธรรมของสังคมด้วยวิธีการผันกำไรไปสู่การให้บริการและการสงเคราะห์ ผู้ใหญ่มองว่าน่าจะเป็นเรื่องของระดับของคุณธรรมมากกว่า และจะเรียนรู้ได้ก็ต่อเมื่อทดลองปฏิบัติ

ถ้าเป็นการดำเนินธุรกิจทั่วไปก็คงไม่มีใครสนใจตั้งคำถาม แต่ธุรกิจชุมชนที่เสนอจะมีความแตกต่างจากธุรกิจโดยทั่วไปอย่างไร เนื่องจากเป็นการเสนอที่มาจากฐานของวณเกษตรที่เน้นเรื่องคุณค่าและคุณธรรมที่จะช่วยทำให้เรื่องการทำตนเองมีความหมายมากกว่าการเอาตัวรอด ผู้ใหญ่เชื่อว่าธุรกิจบนฐานของคุณธรรมน่าจะเป็นไปได้ แต่เป็นเรื่องที่ต้องแสวงหาและเรียนรู้ต่อไป สำหรับขั้นนี้อุตสาหกรรมชุมชนจะเป็นเครื่องมือในการเรียนรู้ของชาวบ้านในการจัดการกับธุรกิจให้มากขึ้นเป็นหลัก

4.. สังคมและการเรียนรู้

ในช่วงที่วณเกษตรบนพื้นที่ของผู้ใหญ่มีความลงตัวค่อนข้างมากแล้ว ผู้ใหญ่ก็ไม่จำเป็นต้องทำงานหนักเหมือนเมื่อก่อน มีหลายอย่างในสวนที่สามารถจะแปรให้เป็นรายได้ แต่เมื่อไม่รู้สึกรู้ว่าเป็นเรื่องเร่งด่วนก็ไม่ได้รีบร้อน รายได้ก็คงนอนรอผู้ใหญ่อยู่ในสวนตลอดเวลา ผู้ใหญ่ในช่วงหลังให้เวลากับการมุ่งเน้นเรื่องการให้การศึกษาเพื่อเสริมการเรียนรู้ และการเชื่อมโยงเครือข่ายวณเกษตร กิจกรรมเหล่านั้นมีส่วนตั้งใจให้ผู้ใหญ่ต้องคิดออกไปเกี่ยวกับสังคมในวงที่กว้างขึ้น

4.1. สังคมที่พึงปรารถนา

หลังจากที่ผู้ใหญ่เสนอแนวทางของวณเกษตรชัดเจนมากขึ้นในราวปี 2533-34 ได้มีการรวบรวมผลงานเชิงความคิดของผู้ใหญ่อีกครั้งหลังจากการปาฐกถาของผู้ใหญ่เรื่อง “สายพานชีวิต” หลายปีก่อนหน้านี้ หนังสือรวบรวมความคิดนั้นชื่อว่า “สู่สังคมวณเกษตร” ซึ่งเป็นความพยายามที่จะตีความวณเกษตรในระดับของชุมชนสังคมที่เหนือขึ้นไปจากการเป็นทางออกในระดับครัวเรือนเกษตรกรอย่างเดี่ยว ภาพของสังคมวณเกษตร คือภาพของการผนึกครัวเรือนวณเกษตรเป็นชุมชน และผนึกชุมชนเป็นสังคมประเทศ เป็นสังคมวณเกษตรในท้ายที่สุด เนื้อหาการนำเสนอมุ่งจัดข้อสงสัยในความเป็นไปได้ของวณเกษตรในระดับที่กว้างกว่าครัวเรือนของเกษตรกร การวาดภาพสังคมในช่วงนั้นจึงเหมือนกับเป็นการก่ออิฐขึ้นจากหน่วยย่อยของวณเกษตรแต่ละหน่วยมารวมกัน การนำเสนอครั้งนั้นจึงคล้ายกับเป็นเพื่อสนับสนุนแนวความคิดของวณเกษตรมากกว่าการฉายภาพและอภิปรายเงื่อนไขสังคมที่พึงปรารถนา

ผู้ใหญ่สำรวจต้นแบบสังคมในอุดมคติดั้งเดิมของไทย คือสังคมพระศรีอารีย์

ถ้าพูดจากอดีตภาพ สังคมเรารู้เรื่องพระศรีอารีย์ สังคมอย่างนั้นเป็นจินตนาการเกินไป คงจะเกิดขึ้นได้ยาก เพราะสมัยนั้นความสมดุลธรรมชาติมากมายเหลือเกิน ระบบทรัพย์สินรวมไม่มีใครเป็นเจ้าของ มันคงไม่เกิดขึ้นอีกแล้วเพราะตอนนี้มันถึงยุคของการขายเอกสารสิทธิ์แล้ว สังคมในอนาคตน่าจะมีลักษณะคล้ายอย่างนั้น ถ้าเรามีการสร้างพื้นฐานการพัฒนา แต่คงจะไม่ได้เป็นอย่างพระศรีอารีย์ เพราะอย่างไรมันก็คิดว่าเป็นเรื่องยาก

สังคมพระศรีอารีย์คงจะเป็นสังคมในอนาคตจริงๆ การตีความหมายใหม่ของสังคมพระศรีอารีย์ในทางความเป็นจริงนั้นมีสิ่งที่สำคัญขั้นต้นที่ผู้ใหญ่มองจากฐานความคิดแบบปฏิบัตินิยมก็คือ

สังคมไทยในอนาคต คงน่าจะมีความสามารถในการจัดการ ทุกคนมีความสามารถในการจัดการฟื้นฟูทรัพยากรในที่ดินของตนเอง รูปแบบหนึ่งที่น่าจะต้องคิด ทั้งๆที่เราไม่อยากให้มันเป็นอย่างสังคมอิสราเอลน่าจะเกิดขึ้นได้ในไทย

[สังคมอิสราเอลที่ว่าคือ] เทคโนโลยีระดับสูงและมีการจัดการในระดับกลุ่ม แต่อิสราเอลไม่ใช่คำตอบว่าใครจะต้องเป็น แต่ว่าสังคมน่าจะเป็นอย่างนี้ ที่เราต่างจากอิสราเอลคือ มีลักษณะทางวัฒนธรรม วัฒนธรรมสังคมเครือญาติจะต้องพัฒนาขึ้นมา ในอนาคตสังคมไทยน่าจะเป็นลักษณะรวมกลุ่ม มีการจัดการทรัพยากรด้วยเทคโนโลยีสูงสุด ทั้งนี้ก็เพื่อแข่งขันและการดำรงอยู่ของคนในสังคม ความสัมพันธ์สังคมเครือญาติ ผมคิดว่าน่าจะเป็นอย่างนี้แล้วจะน่าอยู่

เทคโนโลยีที่เราพูดถึงคือเทคโนโลยีที่พัฒนามาจากภูมิปัญญาของเรา เราถึงจะควบคุมเทคโนโลยีได้ ถ้าเราพัฒนาเทคโนโลยีจากภูมิปัญญาของเรา เราก็สามารถใช้มันอย่างมีประสิทธิภาพและผลดีมันได้..... เทคโนโลยีที่มีอยู่สามารถพัฒนาต่อไปได้เรื่อยๆจนถึงที่สุด [แต่] เทคโนโลยีคงเป็นแค่เครื่องมือที่ช่วยสนับสนุนการทำงานของเรานี้ให้ง่ายขึ้นและมีประสิทธิภาพในการจัดการ ผมไม่ได้มองเทคโนโลยีที่มาจากข้างนอกทั้งหมด หรือถ้ามาจากข้างนอกก็เป็นวิทยาศาสตร์ที่เราเอามาปรับหรือทำให้ง่ายขึ้น ต้องเอามาใช้บ้างสะดวกสบายเป็นผลดี เห็นคนใช้ได้เราก็ใช้บ้าง แต่ที่ต้องไม่ลืมคือต้องพัฒนาด้วย แล้วเราจะได้คิดค้นสิ่งที่เป็นประโยชน์ ซึ่งช่วยให้ใช้ได้มากกว่า เข้าใจความซับซ้อนของมัน เข้าใจโลกที่มันเกิดขึ้นเพราะมันเป็นประสบการณ์ของเราเอง

ผู้ที่ติดตามความคิดของผู้ใหญ่น่าจะเริ่มเห็นพัฒนาการทางความคิดที่สำคัญของผู้ใหญ่ คือการพูดถึงเทคโนโลยีและการแข่งขัน การพูดถึงเทคโนโลยีนั่นเป็นเรื่องที่คาดเดาได้ เนื่องจากผู้ใหญ่มีความสนใจเรื่องทางนี้เป็นทุนเดิมอยู่แล้วและเป็นผู้คิดค้นตลอดเวลา สังคมที่ใช้เทคโนโลยีจัดการปัญหาเป็นพัฒนาการเมื่อวนเกษตรสมบูรณ์และต้องการการจัดการกับผลผลิต ประเด็นเรื่องการแข่งขันที่เป็นธรรมชาติที่ผู้ใหญ่พบในระบบเศรษฐกิจการตลาดอาจจะเป็นเรื่องที่ไม่ใช่ธรรมดาสำหรับความคิดเรื่องการพึ่งตนเอง แต่ความหมายของการแข่งขันซึ่งควรจะเป็นความสามารถของสังคมในอนาคตในทัศนะของผู้ใหญ่ สื่อความหมายที่แตกต่างจากที่เข้าใจทั่วไป “คำว่าอุตสาหกรรมแข่งขันตอนนี้ ที่เป็นอยู่ กับที่ผมคิดในอนาคตเป็นคนละเรื่อง ปัจจุบันนี้คือรู้ว่าประเทศไหนขายอะไรได้มาก มีคนต้องการมาก ก็สร้างอุตสาหกรรมอย่างเดียวกันเพื่อพากันแย่งกันขาย ตลาดที่ถูกก็ดีกว่า การแข่งขันนี้ทำลายคนที่เข้ามาแข่งขันให้ล้มไปหมด ใครอยู่สุดท้ายคือชนะ แต่แข่งขันของผมมีความหมายเชิงคุณภาพ ถ้าสังคมเป็นเครือญาติ การแข่งขันเชิงคุณภาพคือขายให้คนกินได้ เป้าหมายอยู่ที่ผู้บริโภค ผู้ผลิตต้องมีความเป็นธรรมในระดับหนึ่ง ต้องมีประสิทธิภาพในการจัดการด้วย” ผู้ใหญ่เชื่อว่าประเทศไทยมีศักยภาพที่จะแข่งขันในโลกเพราะมีปัจจัยทางภูมิศาสตร์เอื้อเพื่อให้มากกว่าอีกหลายประเทศ การแข่งขันในสังคมโลกนั้นคือ การแข่งขันกันในการรักษาสถานภาพระยะยาวของประเทศ ซึ่งต้องการการจัดการด้านการฟื้นฟูและใช้ทรัพยากรอย่างเหมาะสม

สังคมที่ผู้ใหญ่วัดถึงอาจจะมีลักษณะของสังคมสมัยใหม่อยู่มากขณะเดียวกันก็มีองค์ประกอบของสังคมดั้งเดิมอยู่ด้วย ผู้ใหญ่ก็ให้ความหมายใหม่แก่ประเด็นสำคัญบางประเด็น โดยเฉพาะอย่างยิ่งพื้นฐานทางวัฒนธรรมเดิมในสังคมสมัยใหม่ การเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ของสังคมไทยที่เป็นมาไม่เอื้อให้มีการเชื่อมที่ดีระหว่างเก่ากับใหม่ ลักษณะที่ยึดหยุ่นเป็นคุณสมบัติทางความคิดของผู้ใหญ่ การไม่เน้นทั้งสังคมนิยมและทุนนิยมแสดงความเป็นตัวของตัวเองที่สังคมไทยควรเป็น และการพูดถึง “บุญนิยม” ที่เน้นสัมมาอาชีวะและการไม่เบียดเบียนนั้น ผู้ใหญ่ก็ไม่ได้หมายถึงการเป็นบุญนิยมเกินไป แต่เปิดกว้างต่อการพัฒนาทางวัตถุที่จำเป็น

สิ่งที่อยู่ในใจที่เป็นจินตภาพของสังคมอาจจะไม่ชัดเจนมากนัก แม้ว่าปัจจุบันผู้ใหญ่อาจจะนึกถึงสังคมอุดมคติมากกว่ารูปแบบหนึ่งรูปแบบใด และท้ายที่สุดก็กลับมาสู่ความหมายเดิม คือสังคมที่คนมีความสามารถในการจัดการ หรืออีกนัยหนึ่งสังคมแห่งการพึ่งตนเอง และสังคมของการเรียนรู้ โดยมีเทคโนโลยีที่พัฒนามาจากภูมิปัญญาของสังคมเป็นเครื่องมือ

4.2. โลกานุวัตรกับพัฒนาการที่ขาดตอนของสังคมไทย

ความเป็นจริงทางสังคมในปัจจุบันอาจจะเป็นคนละเรื่องกับสังคมที่ควรจะเป็น กระแสหลักของการเปลี่ยนแปลงที่ต่างเผ่าสังเกตุการณ์กันอยู่ก็คือการแทรกตัวเข้ามาของ โลกานุวัตร ผู้ใหญ่วิเคราะห์ว่าสังคมไทยมีความไม่พร้อมหลายอย่างในการปรับตัวแม้ว่าจะมีศักยภาพภายในอยู่มาก ความไม่พร้อมนั้นมาจากการเข้าใจความหมายของกระแสการเปลี่ยนแปลงอย่างผิวเผิน และการไม่รู้จักตัวเองเพียงพอของสังคมไทย

ผมเพิ่งอ่านทอพอเลอร์ สังคมแบ่งเป็นยุคๆเหมือนกัน โลกานุวัตรเป็นเรื่องของโลกที่แคบลง ที่พูดถึงยุคอุตสาหกรรมบริการเป็นหลัก เป็นยุคแข่งขันเสรีเต็มตัว ผมว่ามันเป็นเรื่องที่เราตามไม่ถึง เพราะสังคมไทยยังวนเวียนอยู่ในสังคมเกษตรยุคต้น ยังไปไม่ถึงอุตสาหกรรมเลย เรายังไม่รู้เลยว่าปลูกแล้วจะเอาไปทำอะไร เมื่อสังคมเรามีการพัฒนาอุตสาหกรรม ขวานากลายเป็นลูกจ้างไปแล้ว ตอนนั้นมาถึงยุคข่าวสารยังไม่ทันรู้ตัว ขวานาเข้าสู่เป็นผู้บริโภคเต็มรูปแบบ คนเรามีทำที่ตามแบบละครทีวี อันตรายที่น่าเป็นห่วงคือเรากลายเป็นนักบริโภคนิยมกันหมด สื่อทั้งหลายสอนให้คนเรียนรู้วัฒนธรรมใหม่ [ด้านเดียว]

อันที่จริงเราน่าจะมาอยู่ปลายยุคสังคมเกษตรกรรมและใช้วัฒนธรรมที่มาจากเกษตรกรรมที่เริ่มมีการแปรรูปเตรียมพร้อมที่จะเข้าสู่สังคมอุตสาหกรรม ถ้าคนเราผ่านกระบวนการนี้ก็จะสามารถใช้อุตสาหกรรมเป็นเครื่องมือในการพัฒนาได้เลย คนจะไม่เป็นแต่เพียงผู้บริโภคเท่านั้น เรามาพัฒนาอุตสาหกรรมโดยที่ยังไม่ได้ผ่านยุคต้น ไม่ได้มีวิวัฒนาการทางวัฒนธรรมของเรา เมื่อพัฒนาอุตสาหกรรมเราจึงบริโภคอย่างเดียว เมื่อมาถึงยุคข้อมูลข่าวสารเราบริโภคเต็มรูปแบบซึ่งอันตรายมาก

ผู้ใหญ่เห็นพ้องกับทัศนะในการมองพัฒนาการของสังคมโลกเป็นยุคๆ เกษตรกรรม อุตสาหกรรม และ ยุคข่าวสารหรือยุคหลังอุตสาหกรรม และได้อ้างถึงหนังสือคลื่นลูกที่สามของทอพอเลอร์ (Toffler) ที่ได้บรรยายลักษณะของแต่ละยุคเอาไว้ ถ้าติดตามความคิดอย่างละเอียดจะเห็นว่าข้อคิดของผู้ใหญ่ในระยะหลังได้รับอิทธิพลจากทัศนะดังกล่าว ผู้ใหญ่ได้กล่าวถึงการเตรียมตัวเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรมโดยเชื่อว่าหากพัฒนาการในแต่ละยุคสมบูรณ์ การก้าวเข้าสู่ยุคใหม่จะประสบปัญหาน้อยกว่า ความหมายที่สำคัญของการพัฒนาตามขั้นตอนก็คือการสร้างสรรควัฒนธรรมที่เป็นเนื้อหาสำคัญในยุคนั้น

เพราะหากการเปลี่ยนแปลงไม่ได้มาจากรากทางวัฒนธรรมผู้คนก็จะไม่รู้จักรักความหมายที่แท้จริงของการพัฒนา ดังที่จะได้เห็นจากปัญหาบริโภคนิยมที่ไม่มีฐานของการผลิต วนเกษตรเป็นรูปธรรมที่แสดงให้เห็นว่าพัฒนาการของเกษตรกรรมยุคต้นจะสมบูรณ์ได้อย่างไร ต่อจากนั้นเกษตรกรรมยุคปลายคือความสามารถในการแปรรูปวัตถุดิบซึ่งสังคมไทยในทัศนะของผู้ใหญ่ยังไม่ผ่านพ้นไปและวัฒนธรรมแปรรูปและจัดการผลผลิตยังพัฒนาไม่เพียงพอ ประเด็นสำคัญที่ผู้ใหญ่พยายามเน้นก็คือ วนเกษตร เชื่อมโยงกับอุตสาหกรรมชุมชน นั้นหมายความว่าแต่ละยุคไม่ได้ตัดขาดจากกันโดยสิ้นเชิง

ผู้ใหญ่จึงไม่ค่อยหวาดผวากับการเข้ามาของโลกันต์วัดมากไปกว่าการวิตกกังวลกับปัญหาเดิมๆ ที่มีอยู่ จุดยืนเกี่ยวกับโลกันต์วัดของผู้ใหญ่ชัดเจน ซึ่งไม่ต้องถกเถียงกันว่าจะเป็นหรือไม่เป็นโลกันต์วัด

ผมว่าสังคมจะก้าวไปสู่ยุคไหนไม่แปลก สิ่งที่ต้องเร่งทำคือการสร้างพื้นฐานต่อเนื่องจากพัฒนาการในยุคต้นให้ได้ วัฒนธรรมจะเป็นกุญแจสำคัญที่จะเตรียมคนให้ผ่านยุคสมัยได้ดีกว่า สังคมไทยยังต้องผ่านยุคเกษตรกรรมตอนปลายให้ได้ก่อน คือยุคของการแปรรูปเกษตรกรรม ซึ่งก็เอามาจากยุโรป หากสังคมผ่านยุคแปรรูปมาได้ การเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรมจะไม่เป็นเรื่องลำบากเกินไป เราได้เปลี่ยนแปลงโดยไม่มีวิวัฒนาการ ยุคอุตสาหกรรมเหลือเพียงการบริหารจัดการแบบอย่างเดียว เราต้องตระหนักต่อปัญหานี้ แนวทางการต่อสู้มีอยู่ทางเดียว คือการศึกษา

เราไม่ได้ปฏิเสธความเจริญ แต่เราต้องจับคุณค่าเดิมให้ได้ก่อน การที่เราจะเข้าสู่ยุคอุตสาหกรรม สังคมข่าวสาร เราต้องเข้าใจตัวเราเองก่อน เข้าใจจุดยืนเราให้ได้ก่อน แล้วเราจะทำอะไรค่อยว่ากัน

ทัศนะดังกล่าวนำไปสู่การเปิดกว้างต่อความเป็นไปได้หลายอย่าง แม้แต่ภายในสังคมเดียวกันเองพัฒนาการอันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม รวมทั้งความรู้ก็ยังมีพลวัต นักสังคมศาสตร์นิยมแบ่งสังคมออกเป็นสองชั่ว คือสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ ในบางครั้งการแบ่งก็อาจจะมียุทธศาสตร์ระดับของการพัฒนาทางวัตถุด้วย แนวโน้มที่อาจจะเกิดขึ้นเมื่อสังคมสองส่วนปะทะกันก็คือการถูกกลืนของสังคมประเพณี

ผมว่าจริงๆ แล้วไม่มีอะไรล้าหลังหรือก้าวหน้ากว่ากันหรอก ทันสมัย คำว่าศิวิไลซ์ กับคำว่า อารยะ น่าจะไม่เหมือนกัน ศิวิไลซ์มองไปที่วัตถุการเติบโต อารยะหมายถึง สติปัญญา คือความเก่งกล้าสามารถ ผมว่าถ้าสังคมมีการพัฒนาจริงๆ ชนบทกับเมืองไม่น่าจะมีความแตกต่างกัน เพราะความเจริญที่เกิดขึ้นจริงๆ ตัวชีวิตไม่ใช่วัตถุหรือเครื่องอำนวยความสะดวกเท่านั้น แต่น่าจะอยู่ที่คนสามารถพึ่งตัวเองได้ขนาดไหนและจัดการกับปัญหาได้ระดับไหน เพราะปัญหามันเกิดขึ้นได้ทุกเมื่อ คนในเมืองอาจจะมีดีกรีมานชนของเต็มไปหมด และมีเครื่องอำนวยความสะดวกเต็มไปหมด แต่ถ้าจัดการปัญหาไม่เป็นผมก็ยังคิดว่ามันยังไม่ได้เจริญอะไร ต่างกันเพียงแต่เป็นผู้บริโภควัตถุเท่านั้น พวกนี้น่าเป็นห่วง อันตรายมากยิ่งขึ้นกว่าด้วย

แต่ถ้าคนมีสติปัญญามากขึ้น แก่ปัญหา จัดการปัญหาต่างๆ ได้มากขึ้น อาจจะอยู่ในสภาพที่มีความสะดวกไม่พร้อม แต่ก็จัดการปัญหาได้ พวกนี้ก็อาจจะถือว่าเจริญ สังคมต้องเติบโตควบคู่กันไปทั้งวัตถุและสติปัญญา ถ้าหากชนบทเติบโตทางสติปัญญาได้จริง ผมว่ามันสามารถที่จะพัฒนาให้เจริญเติบโตควบคู่ไปได้ทั้งวัตถุด้วยเช่นเดียวกัน และมันจะโตตามความจำเป็นของมัน

ที่นี้การพัฒนานี้เราไม่ได้ทุ่มไปสู่การพัฒนาการเรียนรู้เพื่อจะให้เราจัดการกับปัญหาได้ แต่เรามุ่งอย่างอื่น เราจึงอาศัยรูปธรรมที่เป็นตัววัตถุทั้งหมด ตรงนี้ผมว่าคนไม่ได้เจริญเติบโตอะไรขึ้น เพราะว่าจริงๆ แล้วประเทศที่เจริญหลาย

ประเทศ ทำไปทำมาคนไม่ได้มีอำนาจตัดสินใจเท่าไร.....มีปัญหามากมายไปหมด.....แต่เรามองความศิวิไลซ์ของเขา
เข้าแล้วก็รู้สึกตื่นเต้น ชื่นชม เราก็เลยลืม

ฉะนั้นตอนนี้ผมกำลังคิดว่าเรื่องการเรียนรู้เป็นเรื่องสำคัญของการพัฒนาแล้ว ก็คงจะมีความสำคัญในทุก
สถานการณ์ การแพทย์แผนไทยเป็นตัวภูมิปัญญาที่จะใช้ในโอกาสต่อเนื่องได้มากเลยถ้าตัวนี้มีพัฒนาการอยู่ ที่ผ่าน
มามีปัญหาเพราะมันขาดพัฒนาการเท่านั้นเอง ถ้ามีพัฒนาการจะมีการปรับ จัดรูปแบบใหม่ ผมว่าในโลกยุคต่อไปมันก็
ใช้ได้ ตอนนี้มีปัญหาที่เพราะมันถูกจำกัด ไม่ให้เกิดพัฒนาการ เรื่องนี้ไม่ใช่ว่ามันจะอยู่ร่วมกันไม่ได้ [ระหว่าง
การแพทย์สองระบบ] มันสามารถพัฒนาเป็นอันเดียวกันได้ แต่มากที่มันไม่เหมือนกันถ้าเกิดพัฒนาการการ
เรียนรู้หรือสร้างกระบวนการเรียนรู้ขึ้น ผมมีความเชื่อว่ามันสามารถเติบโตไปเหมือนกัน อย่างเดียวกัน

สำหรับผู้ใหญ่แล้วพรหมแดนแห่งความรู้ไม่มีเส้นแบ่งที่เป็นปัญหา ระหว่าง ตะวันตก-ตะวันออก สมัยใหม่-
ประเพณี หรือ โลกานุวัต-วัฒนธรรมชุมชน ทั้งนี้เพราะการเรียนรู้นำไปสู่การแสวงหา ที่สำคัญคือการเรียนรู้ควรเกิดขึ้น
ทั้งสองส่วนหรือสองภาคโดยอาศัยหลักเกณฑ์ของความสามารถในการใช้ประโยชน์ในทางปฏิบัติ (practicality)

ปัญหาปัจจุบันก็คือมักมีทัศนะที่ไม่ถูกต้องเกี่ยวกับชนบท และความรู้พื้นบ้าน ทัศนะนั้นเป็นการด่วนตัดสินเพราะ
โดยทั่วไปความรู้และสังคมสมัยใหม่ถูกยึดเอาเป็นมาตรฐานเรียบร้อยแล้ว มาตรฐานนั้นก็ใช้เป็นไม้วัดสังคมอื่นด้วย ชนบท
จึงตกเป็นฝ่ายล้าหลังที่ไม่มีอะไรจะให้เรียนรู้ หรืออาจเป็นในอีกกรณีหนึ่งคือยกย่องอย่างไรเหตุผลและไม่เป็นจริง ผู้ใหญ่
ยกตัวอย่างเมื่อคนเมืองพูดถึงการพึ่งตัวเองเขามักเข้าใจว่าการไม่ซื้ออะไรต้องทำเองทั้งหมด เป็นไปได้ว่าเขาอาจจะไม่
เข้าใจนัยเรื่องการพึ่งตนเองในอดีตเพียงพอ จึงได้แปลความในทำนองให้เห็นว่าเป็นคุณค่าที่หยุดนิ่งและไม่มีพลวัต ที่
ถูกต้องคือการพึ่งตนเองมีพลวัต ในเวลานั้นกับเวลานี้อาจมีลักษณะที่แตกต่างไปแต่ความหมายยังเหมือนเดิม คือ
ความสามารถในการจัดการ บางครั้งการแสดงออกสนใจยกย่องภูมิปัญญาพื้นบ้านอาจไม่ได้มาจากความเข้าใจที่ต้องแก้
อาจเป็นเรื่องการตามกระแสเพื่อสร้างความชอบธรรมให้กับนโยบาย “ความหมายของสิ่งที่คนระดับบน [นโยบาย]
พูดถึงกับสังคมที่เป็นจริงมันไม่ตรงกัน คนที่อยู่ระดับบนพูดถึงสังคม พูดถึงคุณค่าของสังคม พูดถึงอดีตที่มีคุณค่า ผมว่า
เขาน่าจะพูดจากสิ่งที่เขาเองไม่รู้มากกว่า และคำบางคำผมว่าเขาคงพูดเพราะเห็นว่ามีกระแสบางอย่าง เขาพูดแล้วอาจจะได้
ความชอบธรรมขึ้น เพราะการพูดจากจิตวิญญาณ จากความรู้สึก จะต่างจากการพูดถึงในสิ่งที่เขาไม่รู้ว่าเป็นอะไร” ผู้ใหญ่อ้าง
ถึงหนังสือของกรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่แสดงให้เห็นถึงความไม่เข้าใจชนบท “ถ้าไปดูจากการมองวัฒนธรรมของกรม
พระยาดำรงฯเองก็ยังไม่ค่อยตรงเลย เช่น ไปเห็นผู้หญิงแม่ลูกอ่อนเปลือกออบน้ำ บอกว่าทำล้าหลัง ไม่สอดคล้องไม่เหมาะ
กับประเทศที่ต้องเร่งให้เป็นอารยะ.....คำว่าชนบทกรมพระยาดำรงฯก็บอกว่า คนชนบทชอบเดินเท้าเปล่า เราก็เลยตีความ
เอาจากคำว่า ชน กับ บท บาทา ก็มาจากที่กรมพระยาดำรงฯชอบมองอะไรอย่างนี้ [หมายถึง] พวกนี้เป็นพวกไม่มี
อารยะ ขาดอารยธรรม พวกไม่ศิวิไลซ์”

ผู้ใหญ่วิเคราะห์สังคมบนหลักของการพึ่งตัวเองเสมอ สังคมสมัยใหม่ทำให้คนขาดความสามารถเบื้องต้นในการ
ช่วยเหลือตัวเอง และการฝึกฝนความชำนาญในเรื่องนี้ก็ลดน้อยลง เรื่องง่ายๆในชีวิตประจำวันก็คือการเข้าครัว ปัจจุบัน
เป็นเรื่องที่น่าเหลือเชื่อที่คนชนบทเดี๋ยวนี้กินอาหารสำเร็จ

ผมว่าชาวบ้านเป็นผู้บริโภค เป็นนักบริโภคนิยมสูงกว่าเมื่อ 10 ปีที่แล้ว สิ่งที่ผมเห็นตอนนี้ก็คือ ชาวบ้านบริโภคอะไร
สำเร็จรูปมากกว่าแต่ก่อน ค่านิยมอันนี้มันออกมาดูเหมือนว่ามันเป็นชีวิตที่ดี สำหรับคนที่ซื้อสำเร็จรูปกินดูสะดวก

สบาย ลงทุนน้อย ในแง่ต้นทุนการผลิตมันต่ำกว่า แล้วมันก็เหลือทิ้งน้อย แต่ในแง่ของการพัฒนาคุณภาพจะเห็นว่าศักยภาพคนไม่มี มันทำลายการพึ่งตัวเอง

คุณค่าของการทำงานเช่นการเข้าครัว ปรุงอาหารเอง มีนัยสำคัญของการสร้างคนที่คนทั่วไปอาจคิดไม่ถึง ผู้ใหญ่ขยายความว่า “ที่สำคัญที่สุดของแม่ครัวก็คือ การประสานงาน แล้วหัวใจของการทำงานใดๆ ก็คือการประสานงาน ฉะนั้นตัวนี้จึงเป็นสิ่งที่สำคัญ ใช้ตัวนี้เป็นเครื่องมือได้ในการทำงาน เขา [แม่ครัว] เข้าใจคนได้ง่าย เพราะเรียนรู้จากการสื่อสาร เป็นเรื่องของการเรียนรู้สนิมคน ฉะนั้นพวกแม่ครัวที่มีอายุสักหน่อยจะค่อนข้างเก่ง เห็นหน้าคนก็รู้ว่าทำอะไร” เป็นที่น่าเสียดายที่คุณสมบัติของคนไทยเหล่านี้จะสูญหายไปกับการพัฒนาอุตสาหกรรมที่ไม่ถูกทาง ข้อสังเกตในมุมมองกลับเหล่านี้สำคัญอย่างยิ่งในการวิเคราะห์สังคม

ผู้ใหญ่เห็นด้วยอย่างยิ่งกับการวิเคราะห์ความเข้าใจเรื่องอุตสาหกรรมของพระธรรมปิฎกที่ว่า อุตสาหกรรมในสังคมไทยถูกย่อให้รู้จักเพียงแค่สัญลักษณ์ที่เป็นสินค้าที่มีอยู่ในตลาดและการบริโภค การขยายตัวของบริโภคอย่างไร เหตุผลนี้มีผลต่อศักยภาพในการพึ่งตัวเองของคนไทย

ท่านเจ้าคุณ (พระธรรมปิฎก--ปยุต ปยุตโต) พูดชัดเจนหลายครั้ง ที่ชัดเจนที่สุดก็คือ ประเทศไทยไม่พัฒนาเป็นขั้นตอน เมืองไทยเป็นประเทศอุตสาหกรรมไปไม่ได้เพราะอะไร เพราะเข้าใจความเป็นอุตสาหกรรมผิดๆ เราไปสอนให้คนในสังคมไทยเข้าใจคำว่าอุตสาหกรรมผิด แทนที่จะเป็นอุตสาหกรรมกลับกลายเป็นบริโภคนิยม เพราะอุตสาหกรรมโดยตัวมัน เนื้อหาสาระมัน ท่านบอกว่ามันคือ อุตสาหกรรม โดยสาระแล้วคำนี้หมายถึง ความขยันหมั่นเพียร ให้ต้องความขยันหมั่นเพียรมากขึ้นในการทำมาหากิน พอเป็นอุตสาหกรรมเรากลับไปตีความให้เป็นโรงงาน แล้วคนมันก็ไปให้ความสำคัญกับการบริโภค ตัวนั้นสังคมเราจึงกลายเป็นสังคมบริโภค แล้วเราก็เอาวัตถุดิบจากต่างประเทศมาแปรรูปในประเทศไทยมากขึ้น มันก็จนลงๆ ทั้งๆ ที่เรามีทรัพยากรมากมาย

....ฉะนั้นถ้าเราเข้าใจคำว่าอุตสาหกรรม ที่นี้ธุรกิจมันน่าจะเกิดขึ้นหลังจากอุตสาหกรรม ถ้าธุรกิจมันเกิดจากการที่เราบริโภคไม่หมดแล้วเอาไปขาย มันก็ตรงกับประเด็นเก่าที่ผมพูดคือ เหลือกินก็ขายจริงๆ แล้วถามว่าเหลือกินแล้วขายมันน้อยไหม ไม่น้อยหรอกมากกว่าปลูกขายอีก เพราะกินนิดเดียวเท่านั้น คนจะไปกินสักเท่าไร ที่เหลือเราก็ขายทั้งนั้น แต่ถ้าเราขายในลักษณะที่แปรรูปแล้วมันเปลี่ยนในแง่มูลค่า ปีหนึ่งมีชาวนาแทนที่จะมีรายได้จากการขายข้าว 1 หมื่น 2 หมื่นบาท อาจจะกลายเป็นแสนบาท ถ้าข้าวตุนีก่อนละบาท แล้วก่อนละบาทนี้มันใช้ข้าวชนิดเดียว ข้าวสุกหยาบมือเดียวได้บาทหนึ่งแล้ว มูลค่ามันเพิ่มไปหมด แถมไม่ขายยังไม่เสียอีก แถมไม่มีคนซื้อ ทำกินเองก็ยังไหว

ตรงนี้ถ้าเรากลับไปดูที่ตัววัฒนธรรมประเพณี จะเห็นเลยว่าในวิถีชีวิตไทยสอนตรงนี้มาก่อน เราไม่ใช่เองต่างหาก เราถูกระบบการศึกษาสมัยใหม่ ถูกพระราชบัญญัติประถมศึกษาเข้ามาจัดการคนทั้งหมด ลองไปดูคำปรารภของเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรียิ่งเห็นชัดเจนเลยว่าการศึกษามันเป็นอย่างไร การศึกษาค้นคว้าจะมองกันเป็นร้อยปี อย่างนี้กว่ามองแคว้นสองวัน คนรุ่นไม่ทำไม่มองสั้นจริงๆ

สำหรับยุคปัจจุบันที่มีลักษณะผสมของทั้งสามยุคในเวลาเดียวกัน มีทั้งที่ยังไม่ผ่านพ้นยุคเกษตรกรรม และที่เข้ามาสู่อุตสาหกรรม และส่วนหนึ่งได้ก้าวหน้าไปถึงเทคโนโลยีข่าวสารแล้ว สังคมไทยมีสภาพที่น่าเป็นห่วง ข้อวิตกกังวลว่าสังคมชนบทอาจจะไปไม่รอดมีอยู่ในใจของผู้ใหญ่ด้วย การมองอนาคตของภาคเกษตรกรรมว่าขึ้นอยู่กับความเป็นไปของภาคอุตสาหกรรมด้วย

ถ้าอุตสาหกรรมยังเป็นรูปแบบที่เป็นอยู่ คืออุตสาหกรรมใหญ่กระจายเข้ามาในชนบท มีปิโไอ ในเขตสาม เราก็คงจะเห็นชนบทล่มสลาย ถ้าเกษตรกรรมไม่สามารถเป็นเกษตรกรรมรายย่อยที่สามารถขายวัตถุดิบให้กับอุตสาหกรรมได้ คนเหล่านี้ต้องขายที่ดินทิ้ง และจะเกิดเกษตรกรรมขนาดใหญ่ที่มีการใช้เครื่องจักรกล ปัญหาที่ตามมาคือจะเกิดแรงงานมากมาย จะเอาคนเหล่านั้นไปไว้ที่ไหนเพราะอุตสาหกรรมไม่ได้ต้องการแรงงานคนมากนัก ต้นทุนจะสูงไม่สามารถแข่งขันได้ ในระยะแรกอาจจะมีความต้องการแรงงานแต่ต่อไปก็ต้องอาศัยเครื่องจักร ประการสำคัญอายุคนไม่คงที่ เมื่อแรงงานอายุมากขึ้น ความพอใจที่จะจ้างเป็นแรงงานก็จะหมดไปด้วย คนเหล่านี้จะเป็นภัยของสังคม แล้วเราจะดำเนินการอย่างไร แนนอนถ้าการพัฒนาอุตสาหกรรมยังเป็นไปในรูปแบบนี้ และการสร้างการเรียนรู้ให้กับคนยังไม่ได้เปลี่ยนไป อนาคตจะมีปัญหามากมาย เกิดการสูญเสียที่ดินทำกิน เกิดกลุ่มคนว่างงานจำนวนมาก เกิดมิดิสัญญี เพราะพื้นฐานอุตสาหกรรมเราไม่เหมือนยุโรปที่เกิดขึ้นตามวิถีการผลิตของเขา ของเราเป็นอุตสาหกรรมที่ประเทศเหล่านั้นไม่มั่นใจว่าเมื่อพัฒนาแล้วจะเกิดผลต่อสิ่งแวดล้อมเขาหรือไม่ เขาก็ย้ายมาผลิตในบ้านเรา มาใช้แรงงานเรา ในภาคเกษตรกรรมก็จะมีกรกรว่านซื้อที่ดินทำเกษตรกรรมขนาดใหญ่ เป็นอุตสาหกรรมการเกษตรครบวงจร ถึงเวลานั้นชาวบ้านจะอย่างไร

ทางออกก็คงเป็นเรื่องการชูประเด็น อุตสาหกรรมชุมชน และการศึกษาชุมชน การให้ความสำคัญกับการฟื้นฟูประเพณี การสร้างหลักสูตรใหม่เพื่อใช้สอนคนก็เป็นอีกวิธีหนึ่ง การทำเรื่องเหล่านี้ต้องรวดเร็วและกว้างขวางพอ เราจะคิดผิดหรือถูกก็ยังไม่ยืนยัน แต่มันน่าจะเป็นแบบนี้

แม้ว่าในระยะหลังเราจะมีความรู้เพิ่มเติมว่าผู้ใหญ่ซึ่งให้ความสำคัญกับการพึ่งตัวเองด้วยการสร้างเกษตรพื้นฐานเพื่อการยังชีพมาก่อนนั้น เดียวนี้ได้เปิดกว้างต่อการพัฒนาอุตสาหกรรม แต่อยู่บนเงื่อนไขที่ต้องไม่บ่อนทำลายภาคเกษตรกรรม แม้ว่าประสบการณ์ของประเทศก้าวหน้าอุตสาหกรรมจะชี้ชัดว่ากำลังแรงงานภาคเกษตรกรรมหดตัวลงเหลืออย่างมากไม่เกิน ร้อยละ 10 แต่สำหรับสังคมไทยในความคิดของผู้ใหญ่ไม่ควรจะเป็นอย่างนั้นอย่างยิ่ง โดยเห็นว่าการทำเช่นนั้นเป็นการคิดสั้น การแข่งขันที่ผู้ใหญ่เริ่มพูดถึงมากขึ้นในระยะหลังนั้นหมายถึงการแข่งขันสถานภาพของประเทศในระยะยาว ด้วยเหตุนี้ฐานการผลิตที่สำคัญสำหรับชีวิตอันได้แก่ภาคเกษตรกรรมนั้นต้องอยู่รอด

ถึงอย่างไรก็ตาม สังคมไทยก็ยังคงต้องเป็นสังคมเกษตรอยู่ดี แต่ถ้าเป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น การทำลายสังคมเกษตรให้ล้มละลายมีความเป็นไปได้ แต่สังคมอุตสาหกรรมไทยไม่ยั่งยืน เพราะมันเป็นอุตสาหกรรมไม่มีพื้นฐาน เป็นการเอาอุตสาหกรรมที่ระบายมาจากประเทศอื่น มาทำที่นี้เพื่อเป็นแหล่งผลิตให้เขาชั่วคราว การแข่งขันระยะหนึ่งก็จะพากันล้มละลาย แต่สังคมเกษตรของเราจะเปลี่ยนเป็นแบบไหน นั่นเป็นอีกเรื่องหนึ่ง ถ้าเป็นสังคมเกษตรแบบสหรัฐอเมริกา คนส่วนน้อยเข้ามาทำเกษตร ผมว่าเมืองไทยจะล่ม เพราะมันต่างจากสหรัฐอเมริกา ต้องไม่ลืมว่าอเมริกาทำการค้ามาตลอดหลังสงคราม เพราะเขาได้อำนาจทางฐานทัพ.....เขามาตั้งเพื่อขายสินค้า ของเราทำไม่ได้ อยู่แล้ว ฉะนั้นถ้าเราเป็นอุตสาหกรรมแบบนั้นขึ้นมาเมื่อไร เกษตรกรรมเป็นเกษตรอุตสาหกรรมขนาดใหญ่เมื่อไร เราจึงแน่ๆ

4.3. กลไกการเปลี่ยนแปลง

สังคมอาจจะต้องการการเปลี่ยนแปลงด้วยเหตุผลที่เกี่ยวข้องกับปัญหาพื้นฐานบางประการ คือ ความอยู่รอดของชนบทโดยเฉพาะเกษตรกรรมรายย่อย และการฝ่าข้ามยุคสมัยในกระแสของโลกาภิวัตน์ การเข้ามาของกระแสบริโภคนิยมที่

แทรกตัวเข้ามากับความเจริญทางวัตถุจะเป็นอันตรายหากไม่นึกถึงเรื่องการฟื้นฟูวัฒนธรรม ซึ่งหมายรวมถึงการพัฒนาการศึกษาที่เสริมสร้างภูมิปัญญาของชุมชนและสังคม

ᵢÒǺ×é¹ᵘÇÑ²¹_ǺǺǺ

ผู้ใหญ่ให้ความเห็นว่า “วัฒนธรรมเป็นเรื่องของฐาน ฐานความคิดทั้งหมดที่เป็นตัวเรา การที่กระแสโลกเปลี่ยนแปลงไป ทำให้รู้สึกว่าโลกแคบ รับรู้อะไรเร็วขึ้น กลุ่มที่เข้ามากุมอำนาจก็คือกลุ่มเสนอขายสินค้า เป็นกลุ่มที่มีผลประโยชน์ในสังคมโลกอยู่ ฉะนั้นถ้าเราไม่มีฐานทางวัฒนธรรมเลย ค่านิยมมันก็จะรุนแรงขึ้น จนเราไม่เข้าใจว่าสิ่งที่เกิดขึ้นคืออะไร.....วัฒนธรรมเป็นเรื่องของสติ”

เมื่อพูดถึงการฟื้นฟูวัฒนธรรมผู้ใหญ่ได้อธิบายให้เห็นว่าเราต้องมองย้อนไปในอดีตและวิเคราะห์ดูว่าได้มีการจัดการอย่างไรในเวลาที่สังคมเผชิญปัญหา และวัฒนธรรมนั้นในปัจจุบันจะต้องปรับอย่างไร ตัวอย่างรูปธรรม เช่น เราจัดการอย่างไรกับผลผลิตข้าว เรามีประเพณี 12 เดือน และในปัจจุบันเราควรจะมีการจัดการกับข้าวอย่างไร

ขณะเดียวกันผู้ใหญ่ยอมรับว่ายุคใหม่เป็นยุคของธุรกิจ การค้า การฟื้นฟูวัฒนธรรมตามนโยบายของธุรกิจ การค้าก็คือการเสนอเนื้อหาของวัฒนธรรมในการค้านั้น เนื้อหาของวัฒนธรรมที่ว่าก็เช่นศิลปพื้นบ้าน ผู้ใหญ่ยกตัวอย่างของผ้าทอ ที่ขอนแก่น ที่อาจจะเป็นที่ต้องการในตลาดต่างประเทศ การขายสินค้าพื้นเมืองในทัศนะผู้ใหญ่คือการเสนอเนื้อหาวัฒนธรรม และขณะเดียวกันได้คำตอบแทน ในยุคของการค้าผู้ใหญ่เสนอว่าน่าจะใช้ประโยชน์จากการที่โลกแคบสร้างกระแสนิยมบนฐานของวัฒนธรรมซึ่งจะเท่ากับเป็นการดันกระแสจากภายนอกไปในตัว “พอเราเห็นว่าวัฒนธรรมมันมีเนื้อหา มันก็ไม่ใช่แค่ศิลปะลอยๆ ศิลปะก็มีเนื้อหา ถ้าเราจะชุมชนออกมา ตรงนี้ก็จะทำให้คนเห็นเนื้อหา เนื้อหาตรงนี้ก็เป็นกระแสนิยมที่จะดันกระแสค่านิยมที่มาจากโลกาภิวัตน์ เราต้องสร้างกระแสค่านิยมเหมือนกัน ขึ้นมาด้วยกัน ถ้าเป็นไวรัสก็ต้องสะกดภูมิคุ้มกันไวรัส มันไม่มียารักษาไวรัส ก็ต้องใช้ตัวเดียวกันรักษา”

ในยุคใหม่นี้สังคมจำเป็นต้องเสนอคุณค่าเดิมในบริบทใหม่ แต่การจะดูว่าอะไรเป็นช่วงของพัฒนาการที่ขาดหายไป หรือข้ามกันไป “ก็ต้องอาศัยการศึกษาประวัติศาสตร์ งานนี้จึงจำเป็นต้องทำเรื่องการศึกษา เพราะการศึกษากับวัฒนธรรมคืออันเดียวกัน”

ÊᵗÒ°Ñ¹³⁄₄×é¹°Ò¹

ผู้ใหญ่เชื่อว่าหากสังคมไม่ปรับตัวให้ทันก็จะถูกกระแสโลกาภิวัตน์เอาเปรียบ การเร่งสร้างศักยภาพให้กับภูมิปัญญาเป็นเรื่องเร่งด่วน การปรับตัวที่ว่านั้นคือการสร้างความสามารถในการเรียนรู้ ซึ่งเป็นกลไกที่สำคัญที่จะช่วยให้คนอยู่และรับมือกับสถานการณ์ต่างๆได้ แต่ว่าเกิดอะไรขึ้นกับสถาบันทางสังคมที่ควรทำหน้าที่เหล่านี้ หน่วยทางสังคมที่ควรให้การศึกษาแก่สมาชิกไม่ได้ทำหน้าที่หรืออย่างไร

มันมีตัวแปรหลายอย่างที่ทำให้สถาบันดังกล่าวไม่สามารถส่งสอนสมาชิกใหม่ได้ ก็คือการศึกษา การศึกษาไม่ได้สอนให้ครอบครัวรู้จักสอนลูก ตอนนี้อยู่สถาบันทางสังคมก็ถูกครอบงำด้วยระบบการศึกษาที่เป็นอยู่ คือการป้อนคนเข้าอุตสาหกรรม สร้างค่านิยมของงานและคำตอบแทนไม่ถูกต้อง คุณค่าของการศึกษาถูกทำให้บิดเบือนไปเป็นเรื่องของ

คุณวุฒิมากกว่าความสามารถในการทำงาน คนจบปริญญาไม่ต้องทำอะไรมากได้เงินเดือนสูง คุณค่าของการศึกษาไม่ได้ช่วยให้คนมีประสิทธิภาพอะไร

นอกจากนั้นความสัมพันธ์ระหว่างบ้านกับโรงเรียนไม่สัมพันธ์กัน เด็กไม่ฟังพ่อแม่ ฟังแต่ครู แต่ครูก็สอนจริยธรรม เด็กไม่ได้อยู่แล้วเพราะครูเองก็ไม่มีจริยธรรม จริยธรรมอันที่จริงก็สอนกันในห้องเรียนไม่ได้ด้วย มีความจำเป็นที่จะต้องสร้างเงื่อนไขใหม่สำหรับการเรียนรู้

สงฆ์เปลี่ยนไปเยอะ ขณะนี้อาจเรียกได้ว่าพระสงฆ์เป็นตัวแทนการส่งเสริมการบริโภค เพราะพระเป็นผู้บริโภค ไม่ได้สมณะอย่างที่ฟังปรารภนา จะมีพระบางรูปเท่านั้นที่ดี แต่ไม่ได้มีมาก พระในสังคมบริโภคแข่งกันสร้างโบสถ์ก็แย่แล้ว เช่นวัดโสธร จะเป็นโบสถ์ที่ใหญ่ที่สุดในเอเชีย

อันที่จริงไม่ใช่พระสงฆ์แต่อาจเป็นพระเพียงองค์เดียวในวัด คำว่าสงฆ์ต้องหมายถึงหมู่คณะพระที่อยู่รวมกัน แต่ในความเป็นจริงบางที่พระไม่ได้คุยกัน ความเป็นองค์กรหรือกลุ่มของพระเสียไปแล้ว

ความสัมพันธ์ระหว่างบ้านกับวัดเปลี่ยนไปแล้ว พระไม่มีบทบาทอะไร ไม่ได้ทำอะไรมาก มีแต่จะเรียไร พระพิมพ์เป็นเครื่องมือ หรือเป็นกลอุบายที่จะให้ระลึกถึงพระธรรม แต่คนเอาไปใช้เป็นสัญลักษณ์อย่างอื่น

ในเรื่องพระเป็นที่ฟังนั้น เราต้องยอมรับว่าศาสนาพุทธเป็นศาสนาที่ค้นพบปัญหาที่สำคัญ ที่มีอยู่ตามธรรมชาติ แต่ขาดผู้ที่เอาสมาธิให้คนวิเคราะห์ให้เห็น สิ่งที่พระพุทธเจ้าค้นพบเรียกว่าพระธรรม ธรรมชาตินั้นเอง การนำเอาข้อค้นพบเกี่ยวกับธรรมชาติไปสู่ผู้ชน ต้องเป็นพระที่มีการรวมตัวกัน เรียกว่า พระสงฆ์ รวมกันตั้งแต่ 4 องค์ขึ้นไป พระสงฆ์ถือว่าเป็นผู้มีอำนาจที่จะทำให้คนมีความสำนึกได้ ปัจจุบันพระสงฆ์มีความต่างไปจากเดิม ความเป็นองค์กรไม่มี การภาวนาเป็นเพียงรูปแบบ แต่ไม่มีเนื้อหา เนื้อหาในปัจจุบันได้หายไป นี่คือปัญหาของพระ

ดูเหมือนว่า ทั้งโรงเรียน วัด และบ้าน ต่างอยู่ในสภาพที่ไม่สามารถที่จะทำหน้าที่ในการถ่ายทอดการเรียนรู้ให้สมาชิกได้ ผู้ใหญ่เชื่อว่าระบบการศึกษาเป็นเหตุผลที่อธิบายความบกพร่องของสถาบันเหล่านั้น

๖.๓.๓

วันนี้ตัวจัดการสำคัญขอบ้านเมืองก็คือ การเมือง แต่การเมืองไม่ได้ทำหน้าที่เลย การเมืองทำหน้าที่ในการจัดการให้เกิดกระบวนการต่างๆในสังคม ดังนั้นสังคมต้องต่อสู้ด้วยตัวเอง ต่อสู้ด้วยกลุ่มชนเล็กๆที่ต้องการสิ่งที่ตนเองพึงปรารถนา นักการเมืองที่เข้ามา ก็มาทำแค่เพียงปกป้องผลประโยชน์ของตนเอง และบางครั้งกลับไปจำกัดคนอื่นด้วยซ้ำ นี่เป็นปัญหาของการเมือง เป็นปัญหาที่น่าห่วงสำหรับบ้านเมืองไทย

หากจะเป็นการเมืองผู้ใหญ่มองว่าควรจะเป็นการเมืองในชีวิตจริง ประชาชนอาจจะไม่ต้องเข้าไปยุ่งเกี่ยวกับกระบวนการทางการเมืองเสมอไป แต่ก็ต้องมีจิตสำนึกทางการเมือง สิ่งนั้นเกิดขึ้นได้ด้วยการสร้างความสามารถในการเข้าใจและวิเคราะห์ปัญหาที่เกี่ยวข้องกับตัวเขา หรืออีกนัยหนึ่งคือการสร้างพลังภายใน (empowerment)

จริงๆแล้วไม่ต้องไปเกี่ยวข้องกับการเมือง มันเกี่ยวข้องโดยธรรมชาติอยู่แล้ว เพียงแต่ว่าคนไม่รู้จะจัดการอย่างไรกับปัญหาการเมืองที่มันเกิดขึ้นกับเขา เพราะการเรียนรู้เรื่องการเมืองตรงนี้เข้าใจยาก เข้าใจว่าการเมืองก็ต้องไปสมัครเป็น ส.ส. ส.จ. เป็นอะไรต่างๆ จริงๆแล้วมันไม่ใช่ทั้งหมด ผมว่าเพราะการเมืองเป็นเรื่องของผลประโยชน์ที่เกี่ยวข้อง

กับคนทั้งหมด ที่นี้ความเข้าใจในเรื่องการปกป้องหรือการทำให้เขาได้ประโยชน์? มันไม่มีใครให้การเรียนรู้กับเขาอย่างจริงจัง

ผมมีความเชื่อว่าถ้าชุมชน สังคม เขาเห็นความสัมพันธ์ของสังคม เห็นความเป็นมาของสังคม มีความสัมพันธ์เชิงประวัติศาสตร์อย่างไร เขาเห็นกระบวนการทั้งหมดนี้ เขาก็จะเกิดความคิดที่จะทำให้เกิดการพัฒนา เพื่อที่จะทำให้มีความสัมพันธ์ มีประสิทธิภาพในการจัดการความสัมพันธ์ได้ดียิ่งขึ้น ในขณะที่เดียวกันเขาก็เริ่มมาคิดว่าชุมชนของเขาสัมพันธ์กับเศรษฐกิจอย่างไร อะไรเป็นสิ่งที่ทำให้เขาดำรงชีวิตอยู่ได้ดีขึ้น และอะไรเป็นสิ่งที่มันจะต้องไปทำให้ชุมชนสังคมอยู่ร่วมกันอย่างสามัคคีสุข อะไรเป็นสาเหตุ ปัจจัยที่ทำให้เกิดความสัมพันธ์ไม่ได้ ถ้าเขาเรียนรู้ขึ้นมา เขาก็จะรู้ว่าการเมืองคืออะไร การเมืองมันไม่มีตัวตนอะไร มันเป็นกระบวนการที่จะทำให้คนได้หรือเสียในเกมสัจจัดการ ผมว่าทุกวันนี้คนถูกจัดการให้เสียหมด เพราะฉะนั้นคน[ประชาชน]ก็ไม่ได้เรียนรู้ในเรื่องความสัมพันธ์ตรงนี้

ในทัศนะของผู้ใหญ่ การมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยตรงดังที่เคยมีประสบการณ์ในการเรียกร้องราคาผลผลิตมาก่อน ไม่น่าจะเป็นทางออก ผู้ใหญ่ไม่ได้ให้ความสนใจกลุ่มเรียกร้องมากเท่าใดเนื่องจากมีความเห็นว่านอกจากจะไม่ใช้วิธีการแก้ปัญหาระยะยาว และขาดอำนาจต่อรองที่แท้จริงเพราะยังพึ่งพาตลาดเกินไปแล้ว ยังไม่ได้มีหลักประกันว่าได้สร้างให้เกิดการเรียนรู้ ผู้ใหญ่กล่าวว่าในกลุ่มเคลื่อนไหวในปัจจุบันก็มีเรื่องความซับซ้อนของปัญหาภาวะผู้นำและความหวาดระแวงภายในกลุ่มด้วยตัวเอง “ผมถึงบอกว่าเรื่องสำคัญมันน่าจะอยู่ที่การสร้างแนวทางการศึกษาให้กับคน เพราะคนไม่ได้ออกมาร่วมเพราะเขาคิดจะจัดการกับปัญหาด้วยวิธีนี้ แต่คนออกมาร่วมเพราะมีคนมาบอกว่าถ้าทำอย่างนี้แล้วมันจะได้ผล การเมืองมันซับซ้อน เวลาออกมามันถูกเบียดเบียน และถูกเลี้ยงประเด็นอยู่ตลอดเวลาด้วยวิธีการต่างๆนานา” ทัศนะของผู้ใหญ่ต่อกลุ่มเคลื่อนไหวเป็นความคิดสืบเนื่องมาจากการครั้งที่ยุติการเคลื่อนไหวและหันหลังให้กับระบบตลาด อิทธิพลจากเหตุการณ์ก่อกวนในเวลานั้นอาจมีผลต่อความคิดเรื่องการเคลื่อนไหวเพื่อมีส่วนร่วมทางการเมืองโดยตรง ผู้ใหญ่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับการเมืองตามระบบมากเกินไป ด้วยเหตุที่เชื่อว่าอำนาจที่แท้จริงนั้นอยู่ที่ตัวชาวบ้าน ส่วนรัฐสภาหรือผู้แทนราษฎรเป็นผู้ที่ “เป็นเครื่องมือของเราที่เข้าไปเพียงสร้างโอกาสทางกฎหมายให้กับเรา แม้ว่าตอนนั้นมันจะเป็นคนละเรื่อง” ทางเลือกของการเมืองก็กลับมาสู่เรื่องพื้นฐาน

ผมมองประเด็นอยู่ที่การศึกษา ทำอย่างไรให้เกิดการเรียนรู้ และถ้าคนเขาเกิดการเรียนรู้ เขาจะตระหนักว่าอะไรคือปัญหาของเขาเพื่อจะจัดการอย่างไร แค่นี้ผมก็ถือว่าพอแล้วสำหรับการเมือง

[ถ้าเป็นกรณีที่เกิดกิจกรรมเป็นเรื่องวัฒนธรรมที่สามารถเชื่อมโยงเศรษฐกิจและการเมือง และถ้าเห็นตัวแปรที่เป็นอุปสรรคต่อการจัดการทางธุรกิจ คนก็จะหันมารวมกลุ่มกันสู้].....ผมชอบใช้คำว่า อุตสาหกรรมชุมชน คือการรวมกลุ่มกันสู้กันเอง แต่เราสู้ในเงื่อนไขของธุรกิจชุมชนจริงๆ เป็นการเมืองที่เราไม่ต้องไปเล่นการเมืองในรัฐสภาให้มันเหนื่อย

ในขณะที่มีความเข้าใจกันว่าการจัดตั้งกลุ่มเป็นวิธีการที่จะช่วยให้ชุมชนแก้ปัญหาได้ บางครั้งอาจจะมึลลักษณะเป็นสูตรสำเร็จสำหรับงานพัฒนาเลยก็ว่าได้ ผู้ใหญ่อยากจะมีกลุ่มมาที่หลัง แม้ว่ากลุ่มจะยังคงจำเป็นในบางแง่มุม แต่ไม่ควรยึดเอาเป็นเป้าหมายสุดท้าย เพราะมันเป็นวิธีการมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มน่าจะเป็นกระบวนการทางวัฒนธรรมที่สร้างการเรียนรู้ได้

ถ้าการรวมกลุ่มเป็นแบบที่จะใช้เป็นเครื่องมือทางการเมืองคงจะหนักใจอยู่ว่าจะใช้ประโยชน์ได้ อาจจะได้เป็นบางเรื่อง เป็นคราวๆ ในระยะสั้น กลุ่มเฉพาะกิจ แต่ถ้าคิดว่าความจำเป็นในการรวมกลุ่มจะแก้ปัญหาก็กับชุมชนสังคม ผมว่า ต้องเริ่มต้นวางรากฐานกันใหม่....

การรวมกลุ่มเป็นเรื่องที่จำเป็นต้องมีเพราะเป็นเรื่องของชุมชน กลุ่มสมัยใหม่กับชุมชนความจริงเป็นกระบวนการอันเดียวกัน แต่วิธีการที่เราใช้องกระบวนการแบบตะวันตก [เน้นการบริการจัดการสมัยใหม่] สิ่งที่เราคิดว่ามันน่าจะช่วยให้สอดคล้องมากกว่านั้นก็คือ เป็นกระบวนการทางวัฒนธรรม แต่ก็ต้องมีผสมผสานสมัยใหม่ด้วยเช่นเดียวกัน.....[กลุ่ม] น่าจะมาจากการสร้างเงื่อนไขการเรียนรู้ก่อน คิดว่าเรื่องกลุ่มก็จำเป็น เราคงไม่ได้ปฏิเสธเรื่องกลุ่ม เพียงแต่ว่าที่เราไม่อยากจะใช้คำว่ากลุ่มหรือพูดเรื่องกลุ่ม ก็คงมาจากประเด็นว่าพอรวมกลุ่มแล้วบางคนก็จะใช้บทบาทที่ผิด

¡ÒÃÈÖ¡ÉÒà»ç¹ÂÒËÁéíãË-è

จุดเริ่มต้นที่สำคัญของการคิดถึงการศึกษา มาจากการคิดทบทวนการเปลี่ยนแปลงในชีวิตของตนเองหลังจากที่พอใจกับความมั่นคงที่สร้างขึ้นมามีด้วยมือและทรัพยากรที่มีอยู่เป็นเวลาหลายปี ผู้ใหญ่ถามตัวเองว่า “ทำไมผมไม่ได้ทำอย่างนี้ตั้งแต่แรก สมัยหนึ่งผมคิดไม่ออกเลยว่าจะทำอะไร ที่คิดไม่ออกก็เพราะการพัฒนาไม่ได้สอนให้เราทำอย่างนี้ โดยกฎหมาย ถ้าไม่ต่างป่าให้เตียนก็ไม่สามารถถ่อออกโฉนดที่ดินให้” คือถ้าทำให้ต้นไม้เต็มพื้นที่เขา ก็จะเรียกว่าป่าแล้วรัฐก็คือเจ้าของ ในยุคของการบุกเบิกที่ดินก็ต้องถ่อให้เตียน

ในอีกวาระหนึ่งเมื่อวนเกษตรในประสบการณ์ของผู้ใหญ่วิบูลย์ดำเนินมาได้ 10 ปี การพบทวนร่วมกันของเครือข่ายวนเกษตรในภาคต่างๆได้ข้อสรุปประการหนึ่งว่า ตัวแปรสำคัญของการพัฒนานวนเกษตรคือการศึกษา ดังนั้นกลุ่มวนเกษตรจึงหันเหเรื่องสำคัญเข้าสู่การศึกษา เงื่อนไขที่สำคัญประการหนึ่งก็คือจุดสำคัญที่ว่า วนเกษตรไม่ใช่เป็นเพียงรูปแบบ แต่เป็นทั้งหมดของวิถีชีวิต และเป็นวิถีคิดด้วย

ตลอดการสัมภาษณ์รวมทั้งการแสดงปาฐกถาครั้งหลังๆ ผู้ใหญ่มักกล่าวถึงเงื่อนไขการศึกษาเสมอ การวิเคราะห์การศึกษาของผู้ใหญ่อยู่บนฐานคิดเรื่องการเรียนรู้ตนเองเป็นหลัก ข้อวิพากษ์วิจารณ์การศึกษาที่สำคัญคือ การศึกษาไม่ได้ให้คนรู้จักรากฐานทางวัฒนธรรมของตน วัฒนธรรมในที่นี้มีความหมายกว้างใหญ่ องค์กรประกอบหนึ่งนั่นคือภูมิปัญญาท้องถิ่น เหตุที่คนไม่เข้าใจความหมายของยุคสมัยและการพัฒนาที่แท้จริงก็เนื่องมาจากพัฒนาการทางวัฒนธรรมขาดช่วง และสาเหตุไม่ใช่อื่นใดนอกจากระบบการศึกษาที่ไม่สร้างให้เกิดการเรียนรู้ในเรื่องดังกล่าว ผู้ใหญ่เปรียบเทียบให้เห็นการศึกษาตั้งแต่สมัยที่มีครูไม่พอจนปัจจุบันก็ยังไม่ได้ตอบคำถามพื้นฐานที่สำคัญให้กับชุมชน

ผมเป็นคนที่มีโอกาสที่เรียนรู้น้อย หรือเรียกว่าเป็นคนที่มีขาดโอกาสทางการศึกษา ผมอาจจะมีความรู้จริงๆที่ได้จากโรงเรียนโดยตรงเพียงประมาณปีที่ 4ผมเคยอยู่กับครู ครูที่รักการเล่าเรียน ครูที่สอนผมเป็นครูที่ยังไม่ได้เป็นข้าราชการ เพราะในสมัยที่ผมได้เรียนหนังสือนั้นครูยังเป็นเพียงคนที่อาสาสมัครไปสอนหนังสือนั่นเอง ผมอาจจะพยายามอ่านหนังสือบางเล่มที่ครูพยายามหามาให้ ผมฟังนิทานจากครูหลายเรื่อง ทำให้ผมมีความคิดทะเยอทะยาน และอยากรู้

แต่ในปัจจุบันเท่าที่ผมได้มีโอกาสใกล้ชิดกับเด็ก เพราะเหตุที่ผมสนใจเรื่องการศึกษาเองก็ทำให้เห็นว่าเด็กไม่ได้รับในสิ่งที่ผมเคยได้รับ เด็กไม่ได้คิดอะไรเลยนอกจากอ่านหนังสือตามที่ครูมอบหมายให้อ่านแล้วก็ไปตอบ เพื่อให้รู้ว่าเด็กตอบได้แล้ว เพื่อจะได้ไปทำอย่างอื่นได้

ผมมีความหวังอยู่กับเด็กมากสักนิดหนึ่ง เพราะดูเหมือนว่าเด็กเหล่านี้โดยเฉพาะเด็กระดับประถม ถ้าทำให้เด็กเหล่านี้ได้รับข้อมูลที่สอดคล้องกับชีวิต ก็ยังดูว่าผมมีความหวังว่าเด็กพวกนี้โตขึ้นก็จะสามารถกลับไปสู่การพึ่งตัวเองได้

แต่ก็ยังมีความหนักใจอยู่ว่าเมื่อเด็กเหล่านี้เกิดการเรียนรู้ในระดับประถมเข้าใจแล้ว ตอนที่เขาไปเรียนในระดับมัธยมนั้น หรือเด็กทั้งหมดต้องเรียนมัธยมทั้งหมด เด็กเหล่านั้นคิดอย่างไรต่อไปอีก ถ้าไม่พยายามปรับวิธีการเรียนรู้ให้สอดคล้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของเขาในชุมชน

และประการสำคัญผมอดเป็นห่วงไม่ได้ว่า การศึกษาของเรานั้นไปเน้นเป้าหมายสูงสุดอยู่ที่มหาวิทยาลัย ผมมองมหาวิทยาลัยนั้นมีบทบาทที่ทำให้คนไม่กลับไปอยู่ชุมชนอย่างของผมเพิ่มขึ้น¹⁶

อาการน่าเป็นห่วงที่ผู้ใหญ่ได้พยายามชี้ให้เห็นในหลายโอกาสคือการสูญเสียความรู้พื้นบ้าน โดยเฉพาะภูมิปัญญาเรื่องทรัพยากรและการจัดการ ในปัจจุบันพันธุ์ไม้พื้นเมืองเป็นจำนวนมากที่ไม่มีคนรู้จักแม้แต่คนในท้องถิ่น.....ทั้งนี้ไม่ต้องเอ่ยถึงการศึกษาที่ไม่มีข้อมูลเรื่องเหล่านี้อยู่ในหลักสูตร “ในหนังสือที่เด็กเรียนนั้นพูดถึงไม้ที่ผมไม่อยากจะชื่อหลายตัว ซึ่งเป็นไม้ที่นำเข้ามาเกือบทั้งหมด ผมเห็นว่าข้อสำคัญของการศึกษาน่าจะต้องสร้างความต่อเนื่องหมายถึงความต่อเนื่องของเนื้อหาที่มันมีมาก่อนในสังคมวัฒนธรรมของไทย กับความต่อเนื่องที่มันเกิดขึ้นในยุคของการพัฒนายุคนี้ เพราะยุคนี้เราอาจจะยอมรับว่า การที่จะกลับไปมีชีวิตในอดีตเมื่อ 50 ปี เมื่อ 100 ปีที่แล้วคงไม่ใช่ แต่การที่เอาคนที่ยังติดอยู่กับความคิดเมื่อ 50 ปีที่แล้วมาอยู่กับการพัฒนาตรงนี้ ผมก็ยังนึกไม่ออกว่าเขาจะสามารถทำอะไรได้มากไปกว่าที่จะเป็นเพียงแค่แรงงานราคาถูก ผมกำลังคิดว่าถ้าเราทำให้เด็กเหล่านี้ซึ่งเป็นเด็กที่บริสุทธิ์อยู่ ซึ่งเขายังซึมซับธรรมชาติจากสายเลือดเดิมและก็ยังไม่ได้รับรู้วัฒนธรรมใหม่มากนักได้เรียนรู้ ผมเชื่อว่าจะเข้าสู่ความต่อเนื่องเรื่องวัฒนธรรมของเราได้ง่ายขึ้น”

เชื่อว่าความมั่นใจในความจำเป็นที่จะต้องเชื่อมความรู้ใหม่กับความรู้เก่าให้ได้นั้นถอดมาจากประสบการณ์ที่เป็นตัวผู้ใหญ่เอง การเรียนรู้ของผู้ใหญ่เป็นตัวอย่างที่ชัดเจนของการเชื่อมโลกประเพณีและโลกสมัยใหม่เข้าด้วยกันอย่างแนบเนียน แต่การเรียนรู้ใช้เวลาและการต่อสู้อย่างมาก การที่คนอื่นคนหนึ่งจะเรียนรู้ได้อย่างเดียวกันโดยต้องผ่านกระบวนการและประสบการณ์ที่คล้ายคลึงกันนั้นก็แสดงว่าสังคมยังไม่ได้ก้าวหน้าไปไหนเลย เพราะขาดความสามารถในการย่อยและสร้างระเบียบวิธีการเรียนรู้ให้กับสมาชิกสังคมรุ่นต่อไปได้ ผู้ใหญ่เป็นชาวบ้านที่ยังกินน้ำพริกผักจากหลังบ้าน ใส่เสื้อมือฮ่อม ไม่สวมรองเท้า หุงน้ำมันพุทธรักษาจากवानานาชนิดแก้โรคสารพัดอย่าง ใช้โทรศัพท์เคลื่อนที่ศึกษาทางด่วนข้อมูลเพื่อพัฒนาความรู้พันธุ์พืชพื้นบ้าน ถกเถียงเรื่องปรัชญา และวิพากษ์วิจารณ์ฝรั่งและคนไทยที่ขาดรากฐานแห่งชีวิต แม้ว่าจะไม่ได้เอาตัวเองเป็นเครื่องวัดแต่ก็เปรียบเทียบให้เห็นจริงว่า หากชาวบ้านเข้าใจและสามารถวิเคราะห์ปัญหาหอบตัวได้ไม่ต้องมากเท่าผู้ใหญ่ก็เพียงพอที่จะพาตัวเองฝ่าข้ามยุคสมัยได้

ดูเหมือนว่าการศึกษาไม่ได้เป็นแค่เครื่องมือไปสู่การพัฒนาเพื่อการพึ่งตัวเองเท่านั้น ปัญหาเชิงโครงสร้างที่นำไปสู่การเอารัดเอาเปรียบก็ต้องอาศัยการศึกษาเป็นยาแก้ด้วย ส่วนหนึ่งอาจจะเป็นเพราะผู้ใหญ่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับปัญหาโครงสร้างมากนัก และดูเหมือนว่าการแก้ปัญหาต่างๆผู้ใหญ่อยู่ที่การพัฒนาตัวของบุคคลมากกว่าที่จะไปแก้ที่อื่น

ส่วนหนึ่งของปัญหาโครงสร้างอันได้แก่ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ผู้ใหญ่ให้ความเห็นว่า “คนต้องมีหลายหมู่เหล่า เราก็ยอมรับสภาพ....เราต้องทำให้คนทั้งหมดได้ฟังเท่ากัน ได้มีโอกาสคิดเท่ากัน ได้มีโอกาสทำอะไรเท่ากัน ตรงนี้เรียกว่าพื้นฐาน เชื่อว่าคนจะพัฒนาศักยภาพที่ใกล้เคียงกัน...จริงๆแล้วคนที่มีความสามารถจำกัดเขามีความสามารถในการจัดการมากกว่า เพราะความจำเป็นบังคับให้เขาเรียนรู้เรื่องการจัดการมากกว่า” อาจจะมีการแทรกแซงปัญหาในหลายระดับแต่จะต้องเริ่มจากพื้นฐานก่อน การแก้ด้วยวิธีใดๆก็ต้องเริ่มจากการศึกษาก่อน ผู้ใหญ่เชื่อว่า การศึกษา “เป็นยาหม้อใหญ่ ผมนึกเรื่องนี้เรื่องเดียวจริงๆ เพราะถ้าเราทำงานศึกษาอย่างเดียว 5-10 ปี เชื่อว่ามันจะเปลี่ยนอะไรได้” และโจทย์ใหญ่ของการศึกษาคือสิ่งที่ผู้ใหญ่ย่ำอยู่ตลอดเวลา คือเรื่องการเรียนรู้ที่ช่วยให้คนข้ามยุคสมัยได้

วนเกษตร....สอดรับกระแสดั้งเดิม...เพราะมันมาจากวิถีชีวิตคนดั้งเดิม.....แต่ทว่าเมื่อมันเข้าสู่ยุคหรือสังคมสมัยใหม่ เรื่องสำคัญคงไม่ใช่แค่กินและมีชีวิตอยู่ไปวันๆเหมือนคนในอดีต เราต้องไปสัมพันธ์กับธุรกิจ สังคมโลกมีความซับซ้อนทางเศรษฐกิจมากขึ้น เราต้องรู้เรื่องการจัดการแล้วก็ใช้ประโยชน์จากทรัพยากรของเราให้มากกว่าเก่า แล้วก็สามารถก้าวเข้าสู่สังคมปัจจุบัน และสังคมในอนาคตได้ด้วย นั่นคือสิ่งที่มันต้องเกิดขึ้น อดีตตัวแปรหรือปัจจัยที่ทำให้มันไม่สามารถบรรลุตรงนี้ สร้างรากฐานให้คนเข้าสู่การเรียนรู้ที่จะเข้าใจตรงนี้มันไม่มี ทำให้มีการถูกจำกัดเชิงข้อมูล เราอยู่เพียงแค่ปลูกพืชเพื่อวัตถุประสงค์อุตสาหกรรม ในขณะที่พืชท้องถิ่นที่มีคุณค่ามากจะถูกทำลายในฐานะวัชพืช นี่คือการการศึกษา

ถ้ามองว่าเป็นอย่างนี้ เราก็ต้องหันไปหาการศึกษาที่ทำให้รู้เรื่องท้องถิ่นมากขึ้น แล้วไปต่อเนื่องภูมิปัญญาเดิม เพราะมีอยู่แล้วแต่ขาดความต่อเนื่อง การคิดตรงนี้ ผมว่าคงคิดธรรมดาตนเอง ไม่ได้มีอะไรลึกซึ้ง ซับซ้อนเท่าไร เพียงแต่ว่าถ้าเราทำให้คนไปต่อเนื่องกับภูมิปัญญาเดิม คนสามารถรู้จักสิ่งที่มีในท้องถิ่นมากขึ้น เอาวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้ในการพัฒนารูปแบบ แล้วเปลี่ยนไปสู่ธุรกิจได้ คือพูดง่ายๆว่า แนวทางเราต้องการเพิ่มทางเลือกแค่นั้นเอง

ผู้ใหญ่ได้เริ่มงานการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการ นอกกระบบ โดยที่ไม่ต้องรอให้ระบบการศึกษาเปลี่ยนแปลงตัวเอง มีการทำกิจกรรมกับเยาวชน และกลุ่มสนใจ รวมไปถึงกลุ่มพระสงฆ์ เพื่อสร้างให้เกิดการตระหนักถึงความสำคัญของการเรียนรู้และถ่ายทอดความรู้ที่เป็นพื้นฐานของชุมชนสืบต่อไปยังคนรุ่นใหม่ๆ ผู้ใหญ่ได้ใช้สถานที่บ้านของตนเองที่ล้อมรอบไปด้วยต้นไม้พันธุ์ และบริเวณที่สามารถทำกิจกรรมกับเด็ก เพื่อทำกิจกรรมการศึกษาและเสริมการเรียนรู้จากวนเกษตร กิจกรรมที่คุ้นเคยกันเช่น ค่ายเยาวชน การเดินป่า โครงการพระธาตุขดและถวายความรู้แด่พระสงฆ์¹⁷ ผู้ใหญ่เรียนรู้ว่าการเอาความรู้เกี่ยวกับชุมชนไปให้เด็กถึงในห้องเรียนไม่สามารถเทียบได้กับการเรียนรู้ของเด็กในโลกที่เป็นจริง การเริ่มทดลองกิจกรรมกับเด็กก่อให้เกิดแนวความคิดใหม่ๆในการเสริมการเรียนรู้ของเด็กในโรงเรียนที่เสนอให้กับกระทรวงศึกษา เช่น แนวคิดอุทยานการศึกษา สวนสวยโรงเรียนงาน หรือผักกางมุ้งและเกษตรธรรมชาติ ประสบการณ์เหล่านี้นำไปสู่การคิดจริงจังเรื่องการปรับการศึกษาในระบบ

ผู้ใหญ่มีส่วนในการร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและสนับสนุนความพยายามสร้างหลักสูตรให้ชุมชน ที่เรียกว่าหลักสูตรชุมชนท้องถิ่นสัมพันธ์ เสนอโดยกลุ่มครูในท้องถิ่นของจังหวัดยโสธร หลักสูตรดังกล่าวอ้างถึงข้อคิดของพระยาธรรมศักดิ์มนตรี ซึ่งแม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นจริงเช่นนั้น “ถ้ามีแต่การเรียนหนังสือในห้องเรียน นอกจากพรากเด็กมาเสียไม่ได้ฝึกงาน ฐานะทางไร่นา ยังเป็นการอบรมไม่ให้ชอบงานเสียอีก โรคสมัยนี้เมื่อครั้งจัดการศึกษาอย่างหัดคนเข้ารับ

ราชการว่าร้ายอยู่แล้ว โรคประณการศึกษาที่ชาววิสามันจะซ้ำร้ายไปยิ่งกว่านั้นหลายเท่าพันทวี เพราะจะเป็นกันเกือบทั้งชาติทีเดียว” (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา อ้างใน สุจิตรา สุดเดี่ยวไกร, 2518: 12)¹⁸ โครงการดังกล่าวได้วิเคราะห์ปัญหาการศึกษาที่ท้องถิ่นเอาไว้อย่างดี และได้ตั้งหลักการของหลักสูตรแนวใหม่ให้สอดคล้องกับสภาพความเป็นไปของชุมชน ผู้ใหญ่อธิบายถึงความคิดของหลักสูตร

เป็นเรื่องของการจัดการเรียนการสอนใหม่ที่ดีว่าการเรียนในห้องเรียนอย่างเดียวไม่สามารถพัฒนาคนให้มีความรู้เกิดขึ้นได้จริง ดังนั้นเราก็เอามาเรียนทั้งในห้องเรียนและนอกห้องเรียน โดยในห้องเรียนนั้นเรียนวิชาตามปกติ ที่เรียกว่าวิชาแกน ส่วนนอกห้องเรียนจะเรียนความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นในท้องถิ่น ความสัมพันธ์ในเชิงสังคม ที่ใกล้ชิดที่สุดคือความสัมพันธ์ในครอบครัว เด็กทุกคนควรรู้ความสัมพันธ์ตรงนี้อย่างไร โตขึ้นไปเรื่อยๆก็จะรู้ความสัมพันธ์ทางเครือญาติเป็นอย่างไรเด็กจะต้องรู้ถึงวัฒนธรรมที่มีอยู่ในชุมชนที่จะไปสร้างความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจเรื่องของวิถีชีวิตในการดำรงอยู่ของคน.....

แต่การเปลี่ยนแปลงเหล่านี้จะเกิดขึ้นได้อย่างไร ? ข้อสังเกตเมื่อพูดถึงกลไกการเปลี่ยนแปลงก็คือวิธีการที่ตรงกันข้ามกับความคิด ความคิดเรื่องการศึกษาและในหลายเรื่องของผู้ใหญ่อาจเรียกได้ว่าเป็นแบบถอนรากถอนโคน แต่การเปลี่ยนแปลงมักอาศัยแนวทางแบบค่อยเป็นค่อยไป ผู้ใหญ่มองถึงการสร้างกระแสความคิดใหม่ เริ่มจากจุดที่มีความเข้าใจเรื่องการศึกษาที่แท้จริง ตัวอย่างเช่นกลุ่มครูที่ยึดหลักกลุ่มเล็กๆเหล่านั้นควรได้รับการสนับสนุน บทบาทของคนในระดับนี้คือการพิสูจน์ให้เห็นจริงถึงความเป็นไปได้ของแนวทางใหม่ ขณะที่เราคาดหวังว่าการโน้มน้าวการตัดสินใจระดับบนจะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในระดับนโยบาย คนในระดับกลาง อาทิบุคลากรในท้องถิ่น และระดับล่างอันได้แก่ชุมชนเองนั้นก็ต้องมีความตื่นตัวด้วย

เราไม่ต้องเรียกร้องอะไรกับระบบให้มันมาก ทำให้มีคนกลุ่มหนึ่งที่เห็นด้วยกับวิธีนี้ ถ้าเห็นด้วยกับตรงนี้ สิ่งที่จะพิสูจน์ก็คือผลที่มันเกิดขึ้นจากวิธีการใหม่ ถ้าคนที่ตั้งใจทำตรงนี้ ระบบมันก็เอื้ออยู่บ้างจะไม่เอื้อเลยก็คงไม่ใช่ ที่กรมวิชาการยอมให้เราร่างหลักสูตรได้เองนั้นมันก็ทำให้เราปรับตัวได้ตั้งมากมาย....จริงๆแล้วครูอาจจะไม่ค่อยทำกัน ของเก่ามันง่ายกว่าที่จะไปเสียเวลาคิดใหม่ ที่นี้ใครคิดอะไรใหม่นอกจากคิดมากแล้ว ยังต้องต่อสู้กับสายบังคับบัญชาอีก เพราะมันเป็นของใหม่ที่เขาไม่รู้จัก ข้างบนตอนนี้อ่อนตัวลงมาก ข้างล่างเองก็ยังไม่เคลื่อนไหว ตรงกลางเองก็ยังไม่ทั้งขึ้นทั้งลง

วิธีการที่จะทำให้การศึกษามันเกิด เราก็คงต้องมองสองด้าน ด้านบนและด้านล่าง ด้านนโยบายเราก็คงต้องมองเพราะนโยบายอาจจะเป็นตัวเอื้อให้เราสามารถทำงานขึ้น ด้านล่างก็จำเป็นเพราะต้องทดลองทำให้เป็นจริง ว่ามันใช่หรือไม่สิ่งที่เราคิดนี้ ความถูกต้องชัดเจนแค่ไหน.....เราต้องการเห็นยิ่งกว่านั้นคือ ไม่ต้องการจำกัดว่าเป็นข้อมูลชุดเดียว วิธีเดียว

5. แบบแผนทางความคิด และการหล่อหลอมภูมิปัญญาพื้นบ้าน

คำถามที่อาจจะเกิดขึ้นในหมู่ผู้ศึกษานักคิดชาวบ้านซึ่งไม่ได้มีธรรมเนียมทางวิชาการเหมือนกับผู้ที่ผ่านระบบการศึกษาที่เป็นทางการมาเป็นระยะเวลายาวนานก็คือ ความคิดแบบชาวบ้านนั้นคืออะไร แยกเป็นความคิดอีกประเภทหนึ่งได้หรือไม่ มีเงื่อนไขอะไรของการเติบโตทางความคิด

คำถามดังกล่าวอาจจะนำไปสู่การตั้งสมมติฐานบางอย่างเกี่ยวกับนักคิดชาวบ้าน โดยเฉพาะสมมติฐานที่ว่านักคิดชาวบ้านมักติดยึดกับประเพณี กรณีของผู้ใหญ่วิบูลย์มีความน่าสนใจมากเพราะได้ทำให้ต้องทบทวนความสมจริงของสมมติฐานดังกล่าวข้างต้น

ผู้ใหญ่วิบูลย์คงจะไม่ได้เป็นปราชญ์ชาวบ้านคนเดียวในประเทศไทย ที่มีแนวความคิดเกี่ยวกับเรื่องการพัฒนาที่ยั่งยืนและการพึ่งตนเอง งานครบรอบ 10 ปี วนเกษตรก็เป็นที่ชุมนุมของชาวบ้านที่เน้นวิธีการผลิตเพื่อการยังชีพและการรักษาสมดุลของระบบนิเวศเป็นหลัก นอกจากนั้นการรวบรวมกรณีศึกษา “ภูมิปัญญาชาวบ้านกับการพัฒนาชนบท” โดยมูลนิธิภูมิปัญญาและ มูลนิธิหมู่บ้าน ในหนังสือเล่มหนาสองเล่ม เป็นตัวอย่างที่ชี้ให้เห็นว่ามีกรณีของชาวบ้านที่มีวิธีการดำรงชีวิตตามทางเลือกใหม่ และก็มีอีกหลายกรณีเช่นกันที่แสดงให้เห็นถึงศักยภาพในการแก้ปัญหาในรูปแบบต่างๆ แต่ผู้ใหญ่อาจจะเป็นคนหนึ่งในจำนวนชาวบ้านไม่มากนักที่สามารถชี้ให้เห็นถึงจุดอ่อนของการพัฒนาในกระแสหลักและสรุปประสบการณ์ของการแสวงหาทางเลือกได้ดี ลักษณะที่สำคัญประการหนึ่งคือความสามารถในการสื่อสารด้วยภาษาของกระแสหลัก แต่ทว่าทางเลือกที่เสนอนั้นหลอมมาจากประสบการณ์จริงในระดับจุลภาค การตั้งข้อสรุปพร้อมกับการให้ความหมายของประสบการณ์ทำให้ข้อคิดของผู้ใหญ่มีลักษณะเป็นนามธรรมมากขึ้น อำนาจในการสื่อความหมายจึงกว้างขวางมากขึ้นตามไปด้วย

5.1. การหล่อหลอมทางความคิด

ประเด็นสำคัญที่นอกเหนือจากการประเมินบุคคลิกภาพพิเศษของนักคิดซึ่งก็คงเป็นเรื่องปกติสำหรับการเป็นนักคิด ก็คือการตั้งคำถามว่าสังคมมีส่วนสร้างสรรค์นักคิดชาวบ้านเช่นนี้อย่างไร

ผู้ใหญ่ผ่านกระบวนการกล่อมเกลางานสังคม (Socialization) ที่เป็นทางการอันอย่างกระตือรือร้นเพราะเนื่องจากเรียนหนังสือเพียงแค่ภาคบังคับ 4 ปี หลังจากนั้นเป็นการศึกษาอย่างไม่เป็นทางการในระยะเวลาต่อมาอันได้แก่การสอบเทียบชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 6 และการศึกษาพระธรรมจนได้นักธรรมตรีในช่วงที่บวชเรียนเป็นระยะเวลา 6 เดือน ผู้ใหญ่อาจจะไม่ได้รับอิทธิพลจากสถาบันทางสังคมพื้นฐาน อาทิ ครอบครัวและโรงเรียน มากนัก เพราะมีช่วงระยะเวลาที่เกี่ยวข้องด้วยไม่นาน สมัยเด็กเติบโตขึ้นมาจากการดูแลและเฝ้าดูจากบุคคลอื่นนอกเหนือจากครอบครัว ที่สำคัญก็คือญาติ พระสงฆ์ที่วัด และครูอาสา ความประทับใจในการศึกษาในระบบมีไม่มากเท่ากับการได้เรียนรู้จากบุคคลดังกล่าว

การศึกษานอกระบบที่หล่อหลอมผู้ใหญ่ให้มีลักษณะของคนในสังคมประเพณีก็คือการได้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่องยาพื้นบ้านจากพ่อ เนื่องจากการแพทย์พื้นบ้านเป็นระบบความรู้ที่ผสมผสานเรื่องวิถีชีวิตและการดูแลสุขภาพเอาไว้ด้วยกัน จึงน่าจะเป็นพื้นฐานที่สำคัญของการมีทัศนะต่อความสมดุลของธรรมชาติ การเรียนรู้ดังกล่าวแม้ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบระเบียบแต่ก็เป็นการค่อยๆ ซึมซับในระยะเวลาอันยาวนาน แม้แต่ผู้ใหญ่เองก็ไม่เคยได้สังเกตถึงคุณสมบัติข้อนี้ในตัวเองจนกระทั่งเมื่อถึงคราวจำเป็นที่ต้องใช้ความรู้จึงได้ตระหนักถึงคุณค่าของการสะสมความรู้ที่ผ่านมา ความเข้าใจในระบบความรู้พื้นบ้านเป็นองค์ประกอบที่สำคัญที่ทำให้ผู้ใหญ่มองเห็นรอยเชื่อมต่อของสังคมประเพณีและสังคมสมัยใหม่ จึงได้เสนอว่าพลวัตของความรู้เป็นเรื่องจำเป็นสำหรับสังคมที่จะเคลื่อนตัวผ่านยุคสมัย และด้วยเหตุนี้การศึกษาจึงต้องเชื่อมต่อระหว่างของเก่าและของใหม่ให้ได้คนไทยจึงจะมีศักยภาพที่แท้จริง

การศึกษานอกระบบในช่วงเริ่มต้นของชีวิตมาจากการเป็นนักอ่าน อาจถือได้ว่าการอ่านเป็นการเรียนรู้ที่สำคัญในระยะแรกของชีวิตผู้ใหญ่ ซึ่งก็คงจะไม่แตกต่างไปจากนักคิดทั่วไปนัก การหล่อหลอมนิสัยรักการอ่านไม่ได้มาจากโรงเรียนแต่มาจากเพื่อนเสียมากกว่า เรื่องที่สนใจมาเป็นพิเศษคือ ประวัติศาสตร์ วรรณกรรม และบุคคลสำคัญ ความสนใจที่กว้างขวางทำให้ผู้ใหญ่ชอบอ่านเรื่องเกี่ยวกับเทคนิคหรือเทคโนโลยีด้วย ด้วยเหตุนี้การเรียนรู้ของผู้ใหญ่จึงมีหลายมิติ และก่อผลในทางปฏิบัติได้ง่าย (practical) การเป็นคนชอบอ่านอย่างเดียวไม่พอ แต่ชอบเรียนรู้จากการอ่านด้วย ผู้ใหญ่เล่าถึงเนื้อหาวรรณกรรมที่เคยอ่าน เช่น เรื่อง อีวานคนชั่ว ของดอลสตอย ได้อย่างดีเหมือนกับเพิ่งอ่านจบมาเมื่อวานนี้ แสดงให้เห็นถึงความประทับใจจากการอ่าน และได้เกิดการเรียนรู้ต่อเนื่องมาจากการตั้งข้อสังเกตเกี่ยวกับเรื่องที่ตนอ่าน และนำมาตีความหมายเสมอ

สังคมไทยในช่วงที่ผู้ใหญ่เติบโตขึ้นมาจะไม่ได้มีส่วนสร้างแรงบันดาลใจให้กับคนได้มากเท่าไรนัก นิ ส ลัย การอ่านเช่นนี้อาจจะไม่ใช่วิถีชีวิตทั่วไปของชาวบ้านในยุคหนึ่ง เพราะผู้ใหญ่เชื่อว่าไม่มีใครอ่านเรื่องหนักๆเหมือนตนเอง นอกจากนั้นผู้ใหญ่ยังกล่าวด้วยว่างานเขียนของนักเขียนไทยที่มีอยู่ในเวลานั้นไม่ได้มีอิทธิพลต่อผู้ใหญ่มากนัก นักเขียนเรื่องราวเมืองไทยที่สำคัญ เช่นงานของหลวงวิจิตวาทการ ก็มักจะมีหลายเรื่องที่สอนให้ยอมรับอย่างเดียว ไม่ได้สอนให้ทำอะไรที่เป็นอิสระ และผู้ใหญ่เองก็ไม่ชอบอะไรที่เป็นเรื่องสอนให้ยอมรับทั้งหมด สิ่งที่ได้จากการเป็นนักอ่านอันได้แก่ บุคลิกภาพของการเป็นนักสู้ และนักแสวงหา กลับมาจากอิทธิพลของนักคิดนักปฏิบัติที่ยิ่งใหญ่ ซึ่งมีการแปลออกมาเป็นภาษาไทย อันได้แก่ ลินคอล์น ชุนยัตเซ็น และคานธี แรงบันดาลใจและบ่อเกิดความคิดซึ่งบางครั้งนำไปปรับใช้ด้วยก็มาจากการสั่งสมการเรียนรู้จากการอ่านเรื่องของบุคคลสำคัญ ผู้ใหญ่เรียนรู้เรื่องการศึกษาจากงานของคานธี ซึ่งทำให้เข้าใจความหมายของการศึกษาในฐานะที่เป็นเรื่องของการเรียนรู้ในชีวิตจริง ภายหลังผู้ใหญ่ได้ให้ข้อคิดว่าวัฒนธรรมเป็นรากฐานของการศึกษา งานแปลทางวิชาการอื่นๆในยุคแสวงหาทางเลือกก็มีเช่น เศรษฐศาสตร์เชิงพุทธ ของ อี เอฟ ชูมาเคอร์ แปลโดย รังสรรค์ ธนพรพันธ์ งานวิชาการชิ้นนี้ก็สร้างความมั่นใจในวิถีทางเลือกใหม่ของการพึ่งตนเองหรืองานเกี่ยวกับสังคมชาวนาในยุโรป เช่นประสบการณ์การแก้ปัญหาความอดอยากในเดนมาร์กซึ่งสะท้อนถึงความสามารถในการจัดการที่ผู้ใหญ่คิดว่าเป็นรูปแบบที่น่าสนใจเนื่องจากเดนมาร์กในเวลานั้นมีฐานของเกษตรกรรม แต่ใช้ประโยชน์สูงสุดจากการแปรรูปผลผลิตซึ่งนำไปสู่การพัฒนาเทคโนโลยีทางด้านการแปรรูปอย่างชัดเจน

การศึกษาเกี่ยวกับพุทธศาสนาจากการอ่านโดยตรงมีไม่มากเท่าที่อาจจะมีการคาดเดากัน แม้ว่าจะได้อ่านงานทำนองนี้มาบ้างแต่ก็ไม่รู้สึกติดใจ การอ่านเรื่องพุทธศาสนาที่นอกเหนือจากการบวชเรียนเป็นเรื่องเกี่ยวกับพุทธประวัติเสียเป็นส่วนใหญ่ การซึบซับหลักพุทธศาสนาน่าจะเป็นเรื่องของกล่อมเกลางานสังคมมากกว่าจากการศึกษาอย่างเป็นเรื่องเป็นราว การได้มีโอกาสใกล้ชิดพระสงฆ์เจ้าอาวาสเมื่อวัยเยาว์น่าจะเป็นความซึมซับในลักษณะเดียวกันกับการได้รับการถ่ายทอดความรู้เรื่องยาพื้นบ้านจากพ่อ

ผู้ใหญ่ให้ความสนใจงานของนักวิชาการไทยในระยะหลังมากกว่า ผลงานที่พยายามติดตามและรู้สึกสอดคล้องกับความคิดของตนเอง ก็คืองานของอาจารย์นิธิ เอียวศรีวงศ์ อย่างไรก็ตามเมื่อรูปแบบและช่องทางการเรียนรู้มีมากขึ้นการอ่านจึงเป็นเพียงองค์ประกอบ เนื่องจากเวลาส่วนใหญ่ใช้ไปกับการทำงาน แต่อาจจะอาศัยการติดตามข่าวสารใหม่ๆจากแวดวงที่เกี่ยวข้อง

การอ่านอาจจะเป็นองค์ประกอบส่วนหนึ่งของการหล่อหลอมบุคลิกภาพของการเป็นนักคิดและให้ความรู้ที่กว้างขวาง แต่สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์แล้วดูเหมือนว่าประสบการณ์ชีวิตจะเป็นตัวกล่อมเกลางานสังคมที่สำคัญต่อการพัฒนา

ความคิด ผู้ใหญ่ได้สั่งสมประสบการณ์ตั้งแต่การเป็นแรงงานไร้ฝีมือและการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ในเมืองหลวงโดยการทำงานกับบริษัทต่างชาติ การบุกเบิกที่ดินและเริ่มทำการเพาะปลูกพร้อมกับกำกับการเป็นพ่อค้า-นายหน้าขนาดเล็ก การเป็นผู้นำหมู่บ้าน และผู้นำการเคลื่อนไหวของกลุ่มเกษตรกร ทั้งหมดเป็นประสบการณ์ในการต่อสู้เพื่อให้สามารถอยู่รอดได้ในระบบเศรษฐกิจและการเกษตรกระแสหลัก มีหลายครั้งที่ประสบการณ์ดังกล่าวเป็นเรื่องของสถานการณ์และภาวะจำยอมซึ่งเป็นแรงกดดันทำให้ต้องหาทางออกอยู่ตลอดเวลา ภาวะกดดันในชีวิตของผู้ใหญ่จึงเป็นตัวแปรพื้นฐานที่ทำให้มีการแสวงหา สิ่งที่เกิดขึ้นในประสบการณ์เหล่านั้นก็คือวงจรของการเรียนรู้ที่มีองค์ประกอบของ 1) การคิดตั้งคำถามหรือตั้งเป้าหมายชีวิตที่เป็นผลจากทั้งแรงบันดาลใจและ ภาวะกดดัน 2) การแสวงหาวิธีการและทางออก 3) การปฏิบัติ และ 4) การเรียนรู้หรือการหาข้อสรุปจากสถานการณ์ กระบวนการนี้เรียกได้ว่าเป็นการหล่อหลอมความคิดบนฐานของการเรียนรู้

วงจรของการเรียนรู้ในประสบการณ์มีอยู่หลายวงจรในชีวิตของผู้ใหญ่ อาจจะเป็นทั้งวงจรที่เกิดขึ้นในเวลาเดียวกัน หลายๆเรื่อง และวงจรที่เกิดต่อเนื่องเป็นพลวัต การเรียนรู้ที่เกิดขึ้นเป็นวงจรติดต่อกันไปเป็นลูกโซ่ ความคิดของผู้ใหญ่เป็นผลมาจากการหล่อหลอมของประสบการณ์ที่มีการเรียนรู้สั่งสม

สิ่งสำคัญในประสบการณ์ชีวิตก็คือการมีปฏิสัมพันธ์กับส่วนต่างๆของสังคมในวงกว้างประสบการณ์ในช่วงของการเคลื่อนไหว ชี้นำเห็นถึงบทบาทรัฐและการปกครองท้องถิ่นในฐานะเป็นตัวจำกัดการเติบโตทางความคิดของชาวบ้าน วัฒนธรรมในระบบราชการมีความแปลกแยกกับชาวบ้านแทนที่จะทำหน้าที่ส่งเสริม ผู้ใหญ่ตั้งข้อสังเกตถึงการทำงานทางความคิดกับระบบราชการว่าใช้เวลาเป็นทศวรรษกว่าจะส่งผ่านความคิดเรื่องหนึ่งให้อยู่ในคลื่นเดียวกันได้ อย่างไรก็ตาม สถานการณ์เศรษฐกิจกับข้าราชการท้องถิ่นในอดีตช่วยหล่อหลอมให้ต้องคิดมากขึ้น และหาทางออกให้กับปัญหาตัวเอง เจื่อนไขนี้อาจจะถือเป็นตัวเร่งปฏิริยาอย่างหนึ่งสำหรับผู้ที่มีบุคลิกภาพแบบผู้ใหญ่ แต่สำหรับชาวบ้านที่เป็นผู้ยอมจำนนต่ออำนาจที่เหนือกว่าก็อาจจะพบว่าระบบราชการในท้องถิ่นจะเป็นตัวจำกัดการสร้างสรรค์และพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเองของชาวบ้าน

หัวใจสำคัญของการก่อร่างทางความคิดในประสบการณ์ของผู้ใหญ่ก็คือ บทบาทขององค์กรภายนอก เช่น องค์กรพัฒนาเอกชนและวงวิชาการที่สนใจชุมชน องค์กรที่เกี่ยวข้องกับผู้ใหญ่ในระยะเริ่มต้น เช่น สมาคมทอลิคแห่งประเทศไทย เพื่อการพัฒนา สมาคมเทคโนโลยีที่เหมาะสม หรือโครงการคณะเซิงเทราเพื่อการพัฒนา เป็นต้น นอกจากนั้นยังมีนักวิชาการจากมหาวิทยาลัยที่ลงไปทำวิจัยโดยมีผู้ใหญ่ร่วมในคณะทำงานด้วย ผู้ใหญ่มองว่าประสบการณ์จากการเกี่ยวข้องกับองค์กรดังกล่าวเป็นการเสริมการเรียนรู้

ต้องยอมรับว่าโดยภาพรวมแล้ว ทั้งผู้ใหญ่และองค์กรพัฒนาเอกชนที่เกี่ยวข้องต่างมีพัฒนาการเข้าหาจุดเดียวกัน ขณะที่ชุมชนองค์กรพัฒนาเอกชนตั้งข้อสงสัยเกี่ยวกับทิศทางการพัฒนาที่เป็นอยู่ กรณีปัญหาของผู้ใหญ่เป็นรูปธรรมของปัญหาการพัฒนาที่ชัดเจน และขณะเดียวกันผู้ใหญ่ก็แสวงหาหนทางเลือกใหม่ องค์กรพัฒนาเอกชนจำนวนหนึ่งมีส่วนในการจัดการศึกษานอกระบบที่จะช่วยส่งเสริมให้มีการพัฒนาความคิดให้กับชาวบ้าน บทบาทขององค์กรพัฒนาเอกชนโดยภาพรวมคือการสร้างโอกาสให้มีการสรุปประสบการณ์และให้เกิดการแลกเปลี่ยนเพื่อขยายพรมแดนของความรู้

เนื่องจากนักคิดเกษตรกรเช่นผู้ใหญ่ไม่ได้มีแบบแผนในการพัฒนาความคิดและการนำเสนอเช่นเดียวกับนักวิชาการ หรือนักวิทยาศาสตร์คนอื่น ๆ ที่มักจะปรากฏตัวโดยการสื่อโดยตรงกับสาธารณะ หรือด้วยบทบาทหน้าที่ตามความ

รับผิดชอบที่อยู่ในสายตาคนในสังคม การค้นพบนักคิดชาวบ้านนั้นจึงเป็นเรื่องสำคัญ องค์การเช่น มูลนิธิโกลคิมทอง ได้ทำหน้าที่เปิดให้สังคมส่วนใหญ่ได้รู้จักกับความคิดของคนธรรมดาสามัญ การเปิดให้มีการสื่อสารกับสังคมเป็นจุดเริ่มต้นที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ผู้ใหญ่ต้องทบทวนความคิด และเดินเข้าสู่การมีวิาทะในประเด็นที่ตนเองทดลองนำเสนอ

ความคิดในหลายเรื่องมีความชัดเจนมากยิ่งขึ้นนอกจากเป็นเพราะปัจจัยที่เป็นผลจากการทดลองปฏิบัติแล้ว ยังเกี่ยวข้องกับอย่างมากกับชุมชนผู้สนใจและแสวงหาทางเลือกการพัฒนา ชุมชนดังกล่าวได้ถูกสร้างขึ้น และทำหน้าที่ตั้งโจทย์ และวิพากษ์วิจารณ์ข้อสรุปจากประสบการณ์ของผู้ใหญ่ ในกรณีนี้เราจะเห็นว่ามูลนิธิหมู่บ้าน และแม้แต่สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติที่เพิ่งมีบทบาทในระยะหลังในเรื่องภูมิปัญญาชาวบ้าน มีส่วนสร้างให้เกิดชุมชนที่จะสนใจความคิดของปราชญ์ชาวบ้านและเผยแพร่ออกไป สำหรับผู้ใหญ่เองการถูกเรียกร้องให้นำเสนอประสบการณ์หลายครั้ง และการเข้ามาสู่แวดวงของผู้ถกเถียงเรื่องทางเลือกการพัฒนาทำให้ผู้ใหญ่ค่อยๆพัฒนาเป็นนักคิดมากพอๆกับนักปฏิบัติในระยะหลังๆ

นอกจากจะทำหน้าที่ค้นพบปราชญ์ชาวบ้านแล้ว การหล่อเลี้ยงโดยการสร้างความมั่นใจให้กับนักคิดชาวบ้าน และการช่วยขยายพรมแดนของความรู้ชาวบ้าน เป็นงานที่องค์กรภายนอกเช่นองค์กรพัฒนาเอกชนบางองค์กรส่งเสริมให้เกิดขึ้น ผู้ใหญ่ได้ตั้งข้อสังเกตว่าโอกาสในการไปดูงานหลายครั้งทั้งในประเทศและต่างประเทศเป็นสิ่งมีคุณค่าอย่างยิ่ง การที่มีคนมาเยี่ยมบ้านบ่อยๆผู้ใหญ่ไม่ได้คิดว่าเป็นภาระ แต่การมาเยี่ยมทุกครั้งทำให้ได้แลกเปลี่ยนและได้แง่คิดเสมอด้วยเหตุนี้บ้านผู้ใหญ่จึงเป็นเหมือนบ้านเปิดสำหรับการเรียนรู้ทั้งของตัวเองและผู้อื่น บทบาทในการเอื้อให้เกิดการเรียนรู้ที่กว้างขวางด้วยวิธีการต่างๆก็มีส่วนช่วยทำให้ความคิดชาวบ้านชัดเจนยิ่งขึ้น ตรงจุดนี้จะพบว่าองค์กรพัฒนาเอกชนและนักคิดชาวบ้านจะมีอิทธิพลทางความคิดต่อกันและกัน ผู้ใหญ่วิบูลย์พัฒนาความคิดในแวดวงของสำนักวัฒนธรรมชุมชน

ในกระบวนการหล่อหลอมทางความคิดนั้นได้อาศัยการสรุปประสบการณ์เป็นระยะ และงานนี้มักเป็นหน้าที่ขององค์กรพัฒนา หรือวงวิชาการที่จะช่วยยกระดับความเป็นนามธรรมเป็นขั้นๆไป สิ่งที่ผู้ใหญ่เสนอในลักษณะของประสบการณ์นั้นถูกนำมาจัดเป็นประเด็น และตั้งข้อสรุปอยู่เสมอ รวมทั้งเผยแพร่ให้เกิดการแลกเปลี่ยนในวงกว้าง ทั้งนี้ก็ด้วยการหวังผลว่าจะมีการรับรู้เพิ่มขึ้นขณะเดียวกันก็ให้มีการตั้งคำถามเพื่อความชัดเจน

5.2. แบบแผนทางความคิด

งานทางความคิดของผู้ใหญ่มีสามช่วง การเสนอความคิดครั้งแรกหากนับเอาปาฐกถาโกลคิมทองเป็นตัวตั้ง ก็จะพบว่า “สายพานชีวิต” เป็นการเริ่มวิพากษ์เศรษฐกิจในระบบตลาด และการสะท้อนการปรับตัวของชาวบ้านเช่นผู้ใหญ่ การปรับตัวมีลักษณะเป็นปฏิกริยามากกว่าการตกลึกทางความคิด ความคิดช่วงนี้มีอยู่อย่างเดียวคือจะเอาตัวให้รอดได้อย่างไร แต่ทว่าคำถามดังกล่าวเป็นคำถามพื้นฐาน และการพยายามค้นพบคำตอบนำไปสู่การเรียนรู้อีกหลายอย่างภายใต้ขอบเขตของ การพึ่งตนเอง ผู้ใหญ่ใช้เวลาอยู่หลายปีก่อนที่จะนำเสนอแนวความคิดเป็นครั้งที่สอง ในเรื่อง **วนเกษตร** ซึ่งเป็นการตกลึกทางความคิดที่มองเห็นเรื่องการพึ่งตนเองอย่างเป็นรูปธรรมมากที่สุด ข้อสรุปทางความคิดมาจากความมั่นใจในความหมายของวิถีทางที่ปฏิบัติและเรียนรู้เรื่อยมา 5-6 ปีหลังจากหันหลังให้กับระบบตลาด การแตกตัวทางความคิดเกิดขึ้นตลอดเวลาหลังจากวนเกษตร เป็นแนวคิดที่ความชัดเจนขึ้นเรื่อยๆ ความมั่นคงทั้งทางความเป็นอยู่และความมั่นใจในวิถีทางของการพึ่งตนเองและวนเกษตรทำให้ความคิดของผู้ใหญ่ขยายวงกว้างขึ้นมาสู่โจทย์ระดับสังคม การ

แสดงปาฐกถาป่วย อังภากรณ์เมื่อปี 2538 ครั้งล่าสุด นับเป็นจุดเริ่มต้นไปสู่การเรียนรู้บทใหม่ เรื่องอุตสาหกรรมและการศึกษาชุมชน การพัฒนาความคิดในขั้นนี้ยังไม่มีข้อยุติที่เป็นข้อสรุปสมบูรณ์ แต่เป็นการเปิดทางไปสู่การแสวงหารูปแบบที่เหมาะสมของความสัมพันธ์ระหว่างตลาดกับชุมชน และชุมชนกับการเปลี่ยนแปลงของโลก

โครงสร้างของความคิดของผู้ใหญ่อาจจะไม่ใช่เรื่องใหม่เพราะ คำว่าการพึ่งตนเอง วนเกษตร หรือแม้แต่อุตสาหกรรมในครัวเรือน ก็เป็นคำที่คุ้นเคยกันมาก่อนแม้แต่ในเอกสารของทางราชการเองก็อาศัยคำดังกล่าวข้างต้นในการทำโครงการต่างๆ แต่สาระการอธิบายเรื่องการพึ่งตนเองของผู้ใหญ่มุ่งเน้นการเริ่มต้นใหม่จากความเข้าใจเรื่องการยังชีพในระดับครัวเรือนเกษตรกร และการเริ่มต้นจากกระบวนการผลิตที่อาศัยธรรมชาติเป็นตัวจัดการ เพื่อความสมดุลของระบบนิเวศ แนวทางพึ่งตนเองเรียกร้องให้มีการปรับวิถีชีวิตให้เหมาะสมกับวิถีการผลิต และปรับวิถีคิดเกี่ยวกับระบบเศรษฐกิจแบบตลาดกันใหม่ด้วย ฐานความคิดเรื่องการพึ่งตนเองมีวนเกษตรเป็นรูปธรรมที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการจัดการ ข้อสรุปเรื่องการพึ่งตนเองที่หมายถึงความสามารถในการจัดการนั้นเป็นการเปิดให้เห็นศักยภาพของเกษตรกรที่จะกำหนดวิถีทางของตนเองได้หลากหลายรูปแบบและหลายระดับด้วย

การพึ่งตนเองมีทั้งขีดจำกัดและไม่มีขีดจำกัด ที่ไม่มีขีดจำกัดก็เป็นด้วยหลักการของความสามารถในการจัดการซึ่งมีพลวัตในตัวเอง และสามารถเปลี่ยนแปลงจากระดับการพัฒนาเทคโนโลยีขั้นหนึ่งไปสู่อีกขั้นหนึ่งที่มีระดับความซับซ้อนสูงขึ้นได้ ความหมายของการยังชีพซึ่งเป็นบันไดขั้นแรกของการพึ่งตนเองนั้นก็ไม่ได้มีความหมายเหมือนอดีต เพราะการยังชีพไม่ได้หมายถึงการผลิตเองหมดทุกอย่าง แต่หมายถึงความสามารถที่จะทำให้ได้มาซึ่งสิ่งจำเป็นสำหรับชีวิตมนุษย์ในเบื้องต้นก็คือปัจจัยสี่ซึ่งก็สามารถปรับเปลี่ยนได้ตามกาลและพัฒนาการของสังคม แต่ทว่าขีดจำกัดของแนวทางการพึ่งตนเองก็มี คืออยู่ที่เงื่อนไขที่ต้องพิจารณาความสามารถที่จะอยู่รอดได้ในระยะยาวด้วย การจัดการที่จะบ่อนทำลายความสามารถในการอยู่รอดได้ในระยะยาวก็ไม่ได้เป็นทางออก เนื่องจากผู้ใหญ่เห็นด้วยกับความจำเป็นในการที่จะต้องพัฒนาเทคโนโลยีที่มาจากภายในหรือที่มีฐานจากภูมิปัญญาเดิมให้สูงขึ้น มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น แต่ก็จำกัดให้เทคโนโลยีเป็นเพียงเครื่องมือไม่ใช่เป้าหมาย

ความคิดพื้นฐานที่อยู่เบื้องหลังการพึ่งตนเองก็คือ อิสระภาพ โดยเชื่อมั่นว่ามนุษย์ต้องมีทางเลือกและไม่ถูกบังคับให้อยู่ในสภาพจำกัดเหมือนชีวิตบนสายพาน อิสระภาพ ส่วนหนึ่งก็สะท้อนให้เห็นถึงความนิยมในความหลากหลาย แม้ว่ายังไม่อาจจะกล่าวได้ว่าผู้ใหญ่เป็นเสรีนิยม แต่ในความคิดบางครั้งก็อาจจะมององค์ประกอบของเสรีภาพในการเลือกที่จะมี

ชีวิตตามวิถีของตนได้ ยิ่งกว่านั้นยังยอมรับในความแตกต่างทางสังคม ผู้ใหญ่ยังเริ่มต้นที่ปัจเจกซึ่งจะเป็นองค์ประกอบที่จะนำไปสู่สังคมที่พึ่งตัวเองได้ในภาพรวม

อาจกล่าวได้ว่าผู้ใหญ่วิเคราะห์ปัญหาและนำเสนอทางออกโดยอาศัยหลักเรื่องการพึ่งตนเองเสมอ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการเมือง เศรษฐกิจ การศึกษา โลกานุวัตร หรือแม้แต่คุณลักษณะของสังคมในอนาคต และเนื่องจากมีความชัดเจนในการยึดมั่นต่อหลักการพึ่งตนเองทำให้มองไม่ชัดว่าผู้ใหญ่ติดขัดกับอุดมการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดอย่างเฉพาะเจาะจง แม้ว่าความคิดของผู้ใหญ่อาจจะเติบโตมาในแนวทางของวัฒนธรรมชุมชน แต่ในระยะหลังๆ ได้ขยายขอบเขตออกไปมาก ความคิดที่ขยายกว้างออกไปไม่ได้ละทิ้งหลักสำคัญบางประการคือ ความเรียบง่ายและทางสายกลาง (simplicity) ความหลากหลาย (diversity) ความยืดหยุ่นในทางปฏิบัติ (practicality)

หากดูภาพรวมพัฒนาการทางความคิดของผู้ใหญ่ตลอดระยะเวลา 20 กว่าปีที่ผ่านมาจะเห็นว่า ผู้ใหญ่มีวิธีคิดอยู่ สองสามลักษณะ 1) การคิดโดยเริ่มจากจุดเล็กๆ 2) คิดในประเด็นที่เป็นคำถามพื้นฐานของการดำรงชีวิตระดับ ปัจเจก และเมื่อมีข้อสรุปบางอย่างจนเกิดความมั่นใจจึงเริ่มเชื่อมโยงกับความซับซ้อนของชุมชนและสังคมเพิ่มขึ้นไป ตามลำดับ จุดเริ่มต้นก็คือความสมบูรณ์ของครัวเรือนเกษตร ซึ่งผู้ใหญ่ได้ถอยออกมาจากประสบการณ์ของตัวเอง และ 3) คิดด้วยการมองย้อนไปในอดีตเพื่อให้เข้าใจความหมายของคุณค่าของสังคมเวลานั้น ผู้ใหญ่เชื่อว่าในกระบวนการ ไปสู่สังคมแห่งการพึ่งตนเองได้ในที่สุดนั้นต้องการรากฐานทางวัฒนธรรมที่เชื่อมต่อระหว่างอดีตและปัจจุบัน

พัฒนาการทางความคิดของผู้ใหญ่หากมองจากแง่มุมของการหยิบยกประเด็นที่น่าสนใจ แสดงให้เห็นถึงข้อเหวี่ยง ทางความคิด คือการเหวี่ยงจากการมุ่งแสวงหาความสำเร็จในเศรษฐกิจระบบตลาด มาสู่อีกขั้วหนึ่งของวิถีการผลิตเพื่อยังชีพ และก็เหวี่ยงกลับมาในทิศทางเข้าสู่กระแสหลักอีกครั้งแต่เป็นการเหวี่ยงที่มีแรงถ่วงทำให้ความคิดกลับสู่กระแสหลักอีกครั้งนั้นมีความสมดุล แรงเหวี่ยงกลับเข้าสู่กระแสหลักอีกครั้งคือการเริ่มคิดโจทย์ที่เป็นกลไกในเศรษฐกิจแบบตลาด แต่เนื่องจากผู้ใหญ่ได้มีการสั่งสมประสบการณ์และการเรียนรู้จาก วนเกษตรและการพึ่งตัวเองทำให้การกลับมาคิดเรื่องธุรกิจ และการตลาดใหม่นั้นมีฐานเรื่องการพึ่งตนเองเป็นแกนหลัก การหันเหเข้าสู่ทิศทางของกระแสหลักจึงไม่เหมือนกับการ เริ่มต้นเป็นเกษตรกรปลูกมันสำปะหลังขายในยุคแรกๆ ความแตกต่างนั้นอยู่ที่การให้ความหมายใหม่แก่ ตลาด ที่ เกษตรกรมีอำนาจในการควบคุมและต่อรองอย่างแท้จริง ด้วยการไม่เน้นขาย ก้าวไร ที่มากจากการลดรายจ่าย และการ แข่งขัน ที่ไม่เน้นการทำลาย แต่คู่แข่งกันควรจะต้องอยู่รอดได้ในระยะยาว ตัวอย่างของคำดังกล่าวแม้เป็นคำอ้างอิงใน กระแสหลักแต่ความหมายไม่เหมือนกับที่เคยเข้าใจกันโดยทั่วไป ข้อเหวี่ยงทางความคิดนี้มีสถานการณ์หรือสภาวะวิกฤติ และวิวัฒนาการทางความคิดในจุดนั้นเป็นแรงขับเคลื่อน การเคลื่อนไหวของความคิดเช่นนี้จะเห็นถึง เครื่องสะท้อนให้เห็นถึง การเรียนรู้เป็นขั้นเป็นตอนซึ่งเป็นลักษณะการพัฒนาความคิดของผู้ใหญ่

การหันมาจับประเด็นปัญหาในกระแสหลักอีกครั้ง แต่ด้วยท่าทีอย่างใหม่ อาจวิเคราะห์ว่าเป็นการทำให้ทางเลือก การพัฒนาที่ได้คิดค้นมาเป็นเวลาทศวรรษนั้นกลายเป็นความคิดในกระแสหลัก (mainstreaming alternatives) ด้วยวิธีการให้ความหมายใหม่แก่วิถีทางในกระแสหลักดังได้กล่าวเป็นตัวอย่างข้างต้น อย่างไรก็ตามพัฒนาการในส่วนนี้คง จะต้องติดตามกันต่อไป

การพัฒนาความคิดบนฐานของการเรียนรู้ นั้น อาศัยประสบการณ์เป็นฐานของความรู้ที่สำคัญ เพราะมันเป็น เหมือนการตรวจสอบและให้ข้อสรุปแก่วิถีสังหลายอย่าง ด้วยเหตุนี้ปฏิสัมพันธ์ระหว่างความคิดและการปฏิบัติจึงเป็น ลักษณะเด่นของนักคิดชาวบ้าน สำหรับผู้ใหญ่วิบูลย์การมองย้อนกลับไปในอดีตเพื่อให้สามารถเข้าใจความหมายของ คุณค่าทางสังคมเป็นแนวทางที่สำคัญของการเรียนรู้ในปัจจุบัน

และเนื่องจากความคิดมาจากการเรียนรู้เอง ทำให้การแสวงหาความรู้ไม่มีขอบเขต ไม่มีเส้นแบ่งของวัฒนธรรม (ตะวันตก-ตะวันออก) ระบบความรู้ (ประเพณี-สมัยใหม่) สาขาวิชา (วิทยาศาสตร์-สังคม) และ กระแสนิยมทาง ความคิด (โลกาวัตตร-วัฒนธรรมชุมชน) อิทธิพลทางความคิดของผู้ใหญ่เป็นส่วนมากที่เดียวที่มาจากประสบการณ์ที่ หลากหลายรวมทั้งการเรียนรู้จากประเทศตะวันตกด้วย แรงบันดาลใจหลายครั้งก็มาจากการอ่านงานแปล แต่ ขณะเดียวกันสัจธรรมแห่งพุทธศาสนาก็เป็นแกนของความเข้าใจเกี่ยวกับรากฐานชีวิต อย่างไรก็ตามแนวทาง การเรียนรู้มักไม่ได้ติดยึดอยู่กับจินตภาพของสังคมอย่างหนึ่งอย่างใดมากนัก ประเด็นสำคัญอยู่ที่ตัวแปรที่เป็นพัฒนาการของ

สังคมปัจจุบันว่ามีความสมบูรณ์มากน้อยแค่ไหน สังคมจะก้าวไปทางไหนขึ้นอยู่กับว่าก้าวปัจจุบันเป็นอย่างไรและคนมีความมั่นใจแค่ไหน

นักคิดชาวบ้านเช่นผู้ใหญ่วิบูลย์ เข็มเฉลิม ไม่ได้มีลักษณะอนุรักษนิยมดังที่อาจจะมีการคาดเดากันบ้าง ในทางตรงข้ามผู้ใหญ่มีความคิดสมัยใหม่มากที่สุดคนหนึ่ง เนื่องจากเปิดกว้างให้กับความเป็นไปได้ที่หลากหลาย แต่คุณลักษณะของสมัยใหม่นั้นมีรากฐานที่ยึดแน่นกับพลวัตของวัฒนธรรม หรืออีกนัยหนึ่งคือความสืบเนื่องของสังคมเดิมในยุคใหม่ ข้อจำกัดมีเพียงแต่ว่าสังคมต้องค้นพบนักคิดเหล่านี้ และสร้างเงื่อนไขให้ความคิดได้เติบโตและมีส่วนแทรกอยู่ในความคิดกระแสหลักเพื่อช่วยให้สังคมหาจุดสมดุลได้ในตัวเอง

¹บทสัมภาษณ์โดย จุลพงษ์ คมกฤษ, “คุณลักษณะทางจิตใจของปราชญ์ชาวบ้าน- การศึกษารายกรณีเกษตรกรที่ดำเนินเกษตรกรรมทางเลือก” , วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, กุมภาพันธ์ 2536 หน้า 211

² เพิ่งต่าง หน้า 215

³ เพิ่งอ้าง หน้า 211

⁴ เพิ่งอ้าง หน้า 230-31

⁵ รายงานสรุปการสัมมนา “วัฒนธรรมไทยกับงานพัฒนาชนบท” 23-24 ตุลาคม 2534 สว่างคนิवास, กรุงเทพฯ: สมาคมทอิลแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2534, หน้า 14.

⁶ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม สายพานชีวิต, ปาฐกถาโกมลคีมทอง ประจำปี 2529, พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง 2532 หน้า 16

⁷ วิบูลย์ เข้มเฉลิม, สู่สังคมเกษตร - สำนักอิสระของชาวนาชาวไร่ , มยุรี ดำรงค์เชื้อ บรรณาธิการ, พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์หมู่บ้าน, หน้า 57

⁸ ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม สายพานชีวิต, ปาฐกถาโกมลคีมทอง ประจำปี 2529, พิมพ์ครั้งที่ 2 กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง 2532 หน้า 15

⁹ คำสัมภาษณ์รวบรวมไว้ใน เสรี พงศ์พิศ “ชีวิตและงานของผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม” ใน การแสดงผลงานพิเศษ ป่วย อังภากรณ์ ครั้งที่ 5 โดยผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม จัดโดยคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538 หน้า 34.

¹⁰ วิบูลย์ เข้มเฉลิม, อ้างแล้ว, หน้า 102-3.

¹¹ วิบูลย์ เข้มเฉลิม, “รากฐานชีวิต”, การแสดงผลงานพิเศษ ป่วย อังภากรณ์ ครั้งที่ 5 โดยผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม จัดโดยคณะเศรษฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538 หน้า 46-48.

¹² วิบูลย์ เข้มเฉลิม, เพิ่งอ้าง หน้า 53.

¹³ วิบูลย์ เข้มเฉลิม, เพิ่งอ้าง หน้า 46.

¹⁴ วิบูลย์ เข้มเฉลิม, เพิ่งอ้าง หน้า 52-53.

¹⁵ โปรดดูหน้า 23

¹⁶ วิบูลย์ เข้มเฉลิม, 2538, อ้างแล้ว หน้า 49-50

¹⁷ รายละเอียดกิจกรรมบรรยายไว้โดย เสรี พงศ์พิศ, “บันทึกบทเรียน ภูมิปัญญาจากหมู่บ้าน”, ใน 10ปีวนเกษตร, สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2537.

¹⁸ เอกสาร โครงการจัดทำหลักสูตรท้องถิ่นสัมพันธ์ จังหวัดยโสธร, สำเนาส่วนตัว ผู้ใหญ่วิบูลย์ เข้มเฉลิม